

СЕВАСТОПОЛЬ У ГРУДНІ МІСЯЦІ

Вранішня заграва тільки що починає забарвлювати небосхил над Сапун-горою; темно-синя поверхня моря вже скинула з себе морок ночі й чекає першого променя, щоб заграти веселим блиском; з бухти тягне холодом і туманом; снігу нема — все чорне, але вранішній гострий мороз хапає за обличчя і тріщить під ногами, і далекий нестихаючий гул моря, який зрідка переривають розкотисті постріли в Севастополі, тільки й порушує ранкову тишу. На кораблях глухо б'є восьма склянка.

На Північній 1 денна діяльність потроху починає заміняти спокій ночі: де відбулася зміна вартових, побризкуючи рушницями; де лікар уже спішить до

о

1 Північна (сторона) — назва північного берега Севастопольської бухти.

госпіталю; де солдатик виліз із землянки, миє зледенілою водою засмагле обличчя і, обернувшись на схід сонця, де вже завжеврило, швидко хрестячись, молиться богу; де висока важка верблюжа мажара із скрипом потяглася на кладовище ховати закривавлених покійників, яких у ній мало не до верху накладено... Ви підходите до пристані — особливий запах кам'яного вугілля, гною, вологості і яловичини вражає вас; тисячі всіляких речей — дрова, м'ясо, тури борошно, залізо тощо — купують лежать біля пристані; солдати різних полків, з мішками й рушницями, без мішків і без рушниць, товпляться тут, курять, сваряться, перетаскують вантажі на пароплав, який, димлячи, стоїть біля помосту; вільні ялики, повні всякого люду — солдатів, моряків, купців, жінок — причалюють і одчалюють від пристані.

— На Графську 2, ваше благородіє? Будьте ласкаві,— пропонують вам свої послуги два чи три відставних матроси, встаючи з яликів.

Ви обираєте той, що до вас 'ближче, ступаєте через напівзогнилий труп якоїсь гнідої коняки, що тут у грязюці лежить біля човна, і проходите до стерна. Ви одчалили від берега. Навколо вас блискуче вже під ранішнім сонцем море, спереду — старий матрос у верблюжому пальті і молодий білоголовий хлопець, які мовчки з заповзяттям працюють веслами. Ви дивитесь і на смугасті громаддя кораблів, близько й далеко розсипаних по бухті, і на чорні невеличкі цятки шлюпок, що рухаються по блискучій блакиті, і на гарні світлі будівлі міста, забарвлені рожевим про-

1 Тури — особливої форми плетениці з прутів; їх вживали для укріплень.

2 Графська — пристань на Південній стороні Севастополя.

мінням ранішнього сонця, що їх видно по тож бік, і на піняву білу лінію бону 1 та затоплених кораблів, від яких де-не-де сумно стирчать чорні кінці щогл, і на далекий ворожий флот, що маячить на кришталевому горизонті моря, і на піняві струмені, в яких стрибають соляні бульбашки, що їх збивають весла; ви слухаєте рівномірні звуки ударів весел, звуки голосів, що по воді долинають до вас, і величні звуки стрільби, що, як вам здається, посилюється в Севастополі...

Не може бути, щоб від думки, що й ви в Севастополі, не прохопилися в душу вашу почуття якоїсь мужності, гордоців і щоб кров не почала швидше струмувати у ваших жилах...

— Ваше благородіє! прямо під Кістентина² держіть,— скаже вам старий матрос, обернувшись назад, щоб перевірити напрямок, якого ви надаєте човнові,— праворуч стерно.

— А на ньому і гармати ще всі,— зауважить біловолосий хлопець, пропливаючи повз корабель і розглядаючи його.

— Аякже: він новий, на ньому Корнілов З жив,— зауважить старий, теж позираючи на корабель.

— Ич, де розірвало! — скаже хлопчик по довгій мовчанці, поглядаючи на білу хмаринку диму, що розходитьсь, враз появившись високо над Південною бухтою разом з різким звуком вибуху бомби.

— Це він з нової батареї ниньки палить,— додасть старий, байдуже поплювуючи на руку.—

<>

■Бон — плавуче загородження з колод, сіток або канатів, що захищає вхід у бухту від ворожих суден.

2 Корабель "Константин". (Прим. Л. М. Толстого).

3 К о р н і л о в В. О. (1806 — 1854) — російський віце-адмірал, що очолював під час Кримської війни оборону Севастополя.

Ану наляж, Мишко, баркас випередимо.— І ваш ялик швидше посувається вперед по широкій хвилі бухти, справді випереджає важкого баркаса, на якому навалено якихось лантухів і нерівно веслюють невинні солдати, і пристає між безліччю причалених всякого роду човнів до Графської пристані.

На набережній гамірливо ворухаться юрби сірих солдатів, чорних матросів і барвистих жінок. Жінки продають булки, російські дядьки з самоварами вигукують: збитень гарячий і тут-таки на перших східцях валяються заіржавлені ядра, бомби, картечі й чавунні гармати різних калібрів. Трохи далі великий майдан, де валяються якісь величезні бруси,

гарматні станки, сплять солдати; стоять коні, вози, зелені гармати і ящики, піхотні козла; снують солдати, матроси, офіцери, жінки, діти, купці; їздять вози з сіном, з лантухами та з бочками; подекуди проїдуть козак і офіцер верхи, генерал на джонках. Праворуч вулиця загорожена барикадою, на якій в амбразурах стоять якісь маленькі гармати, а біля них сидить матрос, покурюючи люльку. Ліворуч гарний будинок з римськими цифрами на фронтоні², під яким стоять солдати й закривавлені носилки,— скрізь ви бачите неприємні сліди військового табору. Перше враження ваше неодмінно дуже неприємне: дивна мішанина табірної і міського життя, гарного міста й брудного бівуаку не тільки не гарна, але здається огидним безладдям; вам навіть здасться, що всі перелякані, метушаться, не знають, що робити. Але вдивіться ближче в обличчя цих людей, що рухаються навколо вас, і ви зрозумієте зовсім інше. Подивіться хоч би на

о

1 Збитень — гарячий напій на меду з прянощами.

2 Ідеться про будинок "Благородного Зібрання" в Севастополі, де був головний перев'язний пункт.

цього фурштатського солдатика що веде напувати якусь гніду тройку і так спокійно мугиче собі щось під ніс, що, очевидно, він не заблудить серед цього різноманітного натовпу, який для нього й не існує, але що він виконує свою справу, хоч би яка вона була — напувати коней чи тягати гармати,— так само спокійно, і самовпевнено, і байдуже, неначе б усе це відбувалося десь у Тулі чи в Саранську. Такий самий вираз читаєте ви й на обличчі того офіцера, що в бездоганно білих рукавичках проходить мимо, і на обличчі матроса, що курить, сидячи на барикаді, і на обличчі робочих солдатів, які з носилками ждуть на гайку колишнього Зібрання, і на обличчі тієї дівчини, що, боячись замочити своє рожеве плаття, по камінчиках перестрибує через вулицю.

Так! на вас неминуче чекає розчарування, якщо ви вперше в'їздите в Севастополь. Даремно ви будете шукати хоч на одному обличчі слідів хапливості, розгубленості чи навіть ентузіазму, готовності до смерті, рішучості,— нічого цього нема: ви бачите буденних людей, спокійно зайнятих буденним ділом, тим-то, може, ви дорікнете собі за надмірну захопленість, засумніваєтеся трохи в справедливості поняття про геройство оборонців Севастополя, що склалося у вас за оповіданнями, описами і вигляду, та звуків з Північної сторони. Але перш ніж сумніватися, сходіть на бастіони, подивіться на оборонців Севастополя на самому місці оборони або, краще, зайдіть прямо навпроти в цей будинок, що був колись Севастопольським Зібранням і на гайку якого стоять солдати з носилками,— ви побачите там оборонців Севастополя,

О

1 Фурштатськжй солдат — солдат з обозної частини.

побачите там жахливі й сумні, великі й кумедні, але гідні подиву видовища, що підносять душу.

Ви входите до великої зали Зібрання. Тільки-но ви відчинили двері, вигляд і запах сорока чи п'ятдесяти ампутаційних і найтяжче поранених хворих, одних на ліжках, здебільшого на підлозі, раптом уражає вас. Не вірте почуттю, що затримує вас на порозі зали,— це недобре почуття,— йдіть уперед, не соромтеся того, що ви начебто прийшли дивитися на страждальників, не соромтеся підійти й поговорити з ними: нещасні люблять бачити людське співчутливе обличчя, люблять розповісти про свої страждання й почути слова любові й співчуття. Ви проходите посередині між постелями й шукаєте обличчя менш суворе й стражденне, до якого ви наважитесь підійти, щоб поговорити.

— Тебе куди поранено? — питаєте ви боязко й нерішуче в одного старого худючого солдата, який, сидючи на ліжку, стежить за вами добродушним поглядом і начебто запрошує підійти до себе. Я кажу:

"боязко питаєте", бо страждання, крім глибокого співчуття, викликають чомусь страх образити і високу пошану до того, хто перетерпить їх.

— В ногу,— відповідає солдат; але якраз ви й самі помічаєте по бганках ковдри, що в нього ноги немає вище коліна.— Хвалити бога тепер,— додає він,— на виписку хочу.

— А давно вже тебе поранено?

— Та ось на шостий тиждень звернуло, ваше благородіє!

— Що ж, болить у тебе тепер?

— Ні, тепер не болить, нічого; тільки начебто в литці ниє, як на негоду, а то нічого.

— Як же це тебе поранило?

— На п'ятому баксіоні ваше благородіє, як перша бандировка 2 була: навів гармату, почав відходити, отаким маніром, до другої амбразури, він як ударить мене по нозі, немовби в яму ступнув. Зирк, а ноги нема.

— Невже боляче не було в ту першу хвилину?

— Нічого; тільки як гарячим чимось мене ткнули в ногу.

— Ну, а потім?

— І потім нічого; тільки як шкуру натягувати стали, то свербіло ніби. Воно найперше діло, ваше благородіє, не думати багато: як не думаєш, воно тобі й нічого. Все більше через те, що думає людина.

У цей час до вас підходить жінка в сіренькому смугастому платті і запнута чорною хусткою; вона втручається у вашу розмову з матросом і починає розказувати про нього, про його страждання, про важкий стан, в якому він був чотири тижні, про те, як, буди пораненим, спинив носилки, з тим щоб подивитися на залп нашої батареї, як великі князі розмовляли з ним і подарували двадцять п'ять карбованців, і як він сказав їм, що він знову хоче на бастіон, з тим щоб учити молодих, коли вже сам робити не може. Кажучи все це одним духом, жінка та дивиться то на вас, то на матроса, який, одвернувшись і начебто не слухаючи її, скубає в себе на подушці корпію 3, і очі в неї блищать якимось особливим захватом.

— Це хазяйка моя, ваше благородіє! — зауважує вам матрос з таким виразом, начебто каже: "Ви вже

1 Баксіон — перекручене слово "бастіон".

2 Бандировка — перекручене слово "бомбардировка".

3 Корпія — давній, що вже вийшов із вжитку, матеріал для перев'язування ран.

їй пробачте. Звісно, бабське діло — дурні слова говорить".

Ви починаєте розуміти оборонців Севастополя; вам стає чомусь совісно за самого себе перед цим чоловіком. Вам хотілося б сказати йому дуже багато, щоб висловити йому своє співчуття й подив; але ви не знаходите слів чи невдоволені з тих, які приходять вам на думку,— і ви мовчки схиляєтесь перед цією мовчазною, невідомою величчю й твердістю духу, цією соромливістю перед власною гідністю.

— Ну, дай бог тобі швидше поправитись,— кажете ви пораненому і спиняєтесь перед другим хворим, що лежить на підлозі і, як здається, в нестерпних стражданнях чекає смерті.

Це білявий, з пухлим і блідим обличчям чоловік. Він лежить навznak, закинувши назад ліву руку, в позі, що виражає тяжке страждання. Сухий відкритий рот насилу випускає хрипке дихання; голубі олов'яні очі заковані вгору, і з-під збитої ковдри висунутий остаток правої руки, обмотаний бинтами. Важкий запах мертвого тіла дужче уражає вас, і пожираючий внутрішній жар, що проймає всі члени страждальника, проймає начебто й вас.

— Що, він непритомний? — питаєте ви в жінки, яка йде за вами і ласкаво, як на рідного, дивиться на вас.

— Ні, ще чує, та дуже вже йому погано,— додає вона пошепки.— Я його сьогодні чаєм напувала —■ що ж, хоч і чужий, все ж треба жалощі мати,— то вже не пив майже.

— Як ти себе почуваєш? — питаєте ви його. Поранений повертає зіниці на ваш голос, але не

бачить і не розуміє вас.

— У серці г-горить.

Трохи далі ви бачите старого солдата, який міняє білизну. Обличчя й тіло в нього якогось коричневого кольору і худі, як кістяк. Руки в нього зовсім нема: її вилучено в плечі. Він сидить бадьоро, він поправився; але з мертвого, тьмяного погляду, жахливої худорби і зморщок на обличчі ви бачите, що це істота, яка вже вистраждала кращу частину свого життя.

З другого боку ви побачите на ліжку страдницьке, бліде й ніжне лице жінки, на якому грає на всю щоку гарячковий рум'янець.

— Це нашу матроску п'ятого числа в ногу зачепило бомбою,— скаже вам ваша провідниця,— вона чоловікові на бастіон обідати носила.

— Що ж, відрізали?

— Вище коліна відрізали.

Тепер, якщо нерви ваші міцні, пройдіть у двері ліворуч: у тій кімнаті роблять перев'язки й операції. Ви побачите там лікарів із закривавленими до ліктів руками й блідими понурими фізіономіями, заклопотаних біля ліжка, на якому з розплющеними очима і говорячи, як у маренні, безтямні, іноді прості й зворушливі слова, лежить поранений під впливом хлороформу. Лікарі зайняті огидною, але благодійною справою ампутацій. Ви побачите, як гострий, кривий ніж входить у біле здорове тіло; побачите, як з жахливим, пронизливим криком і прокльонами поранений раптом приходить до пам'яті; побачите, як фельдшер кине в куток відрізану руку; побачите, як на носилках лежить, у тій самій кімнаті, другий поранений і, дивлячись на операцію товариша, корчиться й стогне не так від фізичного болю, як від моральних страждань очікування,— побачите жахливі видовища, що вражають душу; побачите війну не в правильному, красивому і блискучому строї, з музикою й барабанним боем, з розмаяними прапорами

і з генералами, що гарцюють на конях, а побачите війну в справжньому її вияві — в крові, в стражданнях, у смерті...

Виходячи з цього дому страждань, ви неодмінно відчуєте відрadne почуття, ви повніше вдихнете в себе свіже повітря, зазнаєте втіхи від свідомості власного здоров'я, але разом з тим у спогляданні цих страждань почерпнете свідомість своєї нікчемності й спокійно, без нерішучості підете на бастіони...

"Що означають смерть і страждання такого нікі чмного черв'яка, як я, в порівнянні із стількома смертями й стількома стражданнями?" Але вигляд чистого неба, блискучого сонця, красивого міста, відчиненої церкви й військового люду, що рухається Б різних напрямках, швидше

поверне ваш дух у нормальний стан легковажності, дрібних турбот і захоплення самим лише теперішнім.

Назустріч трапиться вам, може, з церкви похорон якогось офіцера, з рожевою труною й музикою та розмаяними корогвами; до слуху вашого долинуть, може, звуки стрільби з бастіонів, та це не наведе вас на попередні думки; похорон здається вам дуже гарним войовничим видовищем, звуки — дуже гарними войовничими звуками, і ви не поєднаєте ні з цим видовищем, пі з цими звуками думки ясної, перенесеної на себе, про страждання й смерть, як ви це зробили на перев'язному пункті.

Проминувши церкву та барикаду, ви увійдете в найжвавішу внутрішнім життям частину міста. З обох боків вивіски крамниць, трактирів. Купці, жінки в капелюшках і хусточках, чепуристі офіцери — все говорить вам про твердість духу, самовпевненість, безпеку жителів.

Зайдіть до трактиру праворуч, якщо ви хочете послухати балачки моряків та офіцерів: там уже, певно, розповідають про сьогоднішню ніч, про Феньку, про бій двадцять четвертого про те, як дорого і негарно подають котлетки, і про те, як убито того-то й того-то товариша.

— Нехай його чорт візьме, як сьогодні в нас погано! — каже басом білявенький безвусий морський офіцерик у зеленому плетеному шарфі.

— Де у нас? — питає його інший.

— На четвертому бастіоні,— відповідає молоденький офіцер, і ви неодмінно з більшою увагою й навіть деякою пошаною подивитесь на білявенького офіцера

<>

1 24 жовтня 1854 року відбулася Інкерманська битва.

при словах: "на четвертому бастіоні". Його занадто велика безцеремонність, вимахування руками, гучний сміх і голос, що здавалися вам нахабством, здадуться вам тим особливим бретерським ¹ настроєм духу, що його набувають деякі молодики після небезпеки; та все ж ви подумаєте, що він почне вам розповідати, як погано на четвертому бастіоні від бомб та куль: аж ніяк! погано тому, що грязько. "Пройти на батарею не можна",— скаже він, показуючи на чоботи, вище литок в грязюці. "А в мене сьогодні найкращого комендора² вбили, прямо в лоб уліпило",— скаже другий. "Кого це? Митюхіна?" — "Ні... Та що це, чи дадуть мені телятини? От каналії! — мовить він трактирному слугі.— Не Митюхіна, а Абросимова. Молодець такий — у шести вилазках був".

З другого кінця столу, за тарілками котлет з горошком і пляшкою кислого кримського вина, званого "бордо", сидять два піхотні офіцери: один, молодий, з червоним коміром і з двома зірочками на шинелі, розповідає другому, старому, з чорним коміром і без зірочок, про альминський бій³. Перший уже трохи випив, і з зупинок, які бувають 'В його розповіді, з нерішучого погляду, який виражає сумнів у тому, що йому вірять, і головне, що надто велика роль, яку він відігравав у всьому цьому, і надто все страшне, помітно, що він дуже одхиляється від точного вивідання істини. Та вам не до цих розповідей, які ви довго ще будете слухати у всіх кутках

О

1 Бретер — завзятий дуелянт.

2 Комендор — старший з обслуги біля гармат на військових кораблях.

3 Альминський бій — битва на річці Альмі 8 вересня 1854 року між російськими військами і військами Туреччини та її союзниці Франції.

Росії: ви хочете швидше йти на бастіони, саме на четвертий, про який вам так багато й так по-різному розповідали. Коли хтось говорить, що він

був на четвертому бастіоні, він говорить це з особливою приємністю й гордістю, коли хто каже: "Я йду на четвертий бастіон",— неодмінно помітні в ньому маленьке хвилювання або надто велика байдужість; коли хочуть покепкувати з когось, кажуть: "Тебе б поставити на четвертий бастіон"; коли зустрічають носилки й питають: "Звідки?" — найчастіше відповідають: "З четвертого бастіону". А взагалі існують дві зовсім різні думки про цей страшний бастіон: тих, які ніколи на ньому не були і які переконані, що четвертий бастіон є видима могила для кожного, хто піде на нього, і тих, які живуть на ньому, як білявенький мічман, і які, говорячи про четвертий бастіон, скажуть вам, сухо чи грязько там, тепло чи холодно в землянці і т. д.

За півгодини, що ви пробули в трактирі, погода встигла змінитися: туман, що стелився по морю, збився в сірі, нудні, вогкі хмари й закрив сонце; якась печальна наморозь сиплеться зверху і намочує дахи, тротуари й солдатські шинелі...

Проминувши ще одну барикаду, ви виходите з дверей праворуч і йдете вгору великою вулицею. За цією барикадою будинки по обидва боки вулиці безлюдні, вивісок нема, двері забиті дошками, вікна повибивані, де відбито ріг стіни, де пробито дах. Будівлі здаються старими ветеранами, що зазнали всякого горя та злигоднів, і начебто гордо й трохи презирливо дивляться на вас. Дорогою перечіпаєтеся ви через ядра, що валяються під ногами, натрапляєте на ями з водою, вириті в кам'яному ґрунті бомбами. По вулиці зустрічаєте ви й випереджаєте команди солдатів, пластунів офіцерів; зрідка зустрічаються жінка чи дитина, але жінка вже не в капелюшку, а матроска в старому кошуку і в солдатських чоботях. Проходячи далі вулицею і спустившись маленьким узвозом, ви помічаєте навколо себе вже не будинки, а якісь дивовижні груди каміння, дощок, глини, колод; поперед себе на крутій горі бачите якийсь чорний простір, поперекопаний канавами, і саме це попереду і є четвертий бастіон... Тут людей зустрічається ще менше, жінок зовсім не видно, солдати йдуть швидко, по дорозі трапляються краплі крові, і неодмінно зустрінете тут чотирьох солдатів з носилками і на носилках блідо-жовтувате лице й

закривавлену шинелю. Якщо ви спитаєте: "Куди поранено?" — носильники сердито, не обертаючись до вас, скажуть: в ногу чи в руку, якщо його поранено легко; або суворо промовчать, коли з-за носилок не видно голови і він уже помер чи тяжко поранений.

Недалекий свист ядра чи бомби, в той самий час, як ви почнете виходити на гору, неприємно вразить вас. Ви раптом зрозумієте, і зовсім інакше, ніж розуміли досі, значення тих звуків пострілів, що ви їх слухали в місті. Якийсь тихо-радісний спомин раптом блисне у вашій уяві; ваша власна особистість почне цікавити вас більше, ніж спостереження; у вас стане менше уваги до всього того, що вас оточує, і якесь неприємне почуття нерішучості раптом опанує вас. Незважаючи на цей підленький голос, що враз заговорив усередині у вас, коли ви побачили небезпеку, ви, якимось особливо глянувши на солдата, який, вимахуючи руками і зісковзуючи з гори по рідкій

О

1 Пластуни — козакж-розвідники чорноморського козачого війська.

грязюці, риссю, сміючись біжить повз вас,— ви примушуєте мовчати цей голос, мимоволі випростовуєте груди, підіймаєте вище голову й деретесь наверх на слизьку глинисту гору. Тільки що ви трохи вилізли іра гору, праворуч і ліворуч од вас починають дзижчати штуцерні¹ кулі, і ви, можливо, замислитесь, чи

по йти вам траншеєю, яка тягнеться паралельно з дорогою; але траншея ця наповнена такою рідкою, жовтою, смердючою грязюкою вище коліна, що ви неодмінно виберете дорогу по горі, тим більше, що ви бачите, всі йдуть по дорозі. Пройшовши кроків з двісті, ви виходите на зритий, грязький простір, оточений з усіх боків турами, насипами, погребями, платформами, землянками, на яких стоять великі чавунні гармати й правильними купами лежать ядра. Все це "дасться вам нагромадженням без будь-якої мети, іпГизку й ладу. Де на батареї сидить

купка матросі її; де посеред площадки, до половини потонувши и грязюці, лежить розтрощена гармата; де піхотний О

1 Штуцер — коротка нарізна рушниця.

солдатик з рушницею переходить через батареї й на-ледве витягує ноги з липкої тванюки. Але скрізь, з усіх боків і в усіх місцях, бачите черепки, бомби, що не розірвалися, ядра, сліди табору, і все це затоплене в рідкій, липкій тванюці. Як вам здається, недалеко від себе чуєте ви удар ядра, з усіх боків, здається, чуєте різні звуки куль — то вони дзижчать, як бджоли, то свистять, летять швидко чи вищать, як струна,— чуєте жахливий гуркіт пострілу, що потрясає всіх вас і що здається вам чимось жахливо страшним.

"Так ось він, четвертий бастіон, ось воно, це страшне, справді жахливе місце!" — думаєте ви собі, пойняті маленьким почуттям гордості й великим почуттям притлумленого страху. Та розчаруйтеся: це ще не четвертий бастіон. Це Язонівський редут 1 — місце більш-менш безпечне й зовсім не страшне. Щоб іти на четвертий бастіон, візьміть праворуч, цією вузькою траншеєю, якою, нагнувшись, побрів піхотний солдатик. По траншеї цій зустрінете ви, може, знову носилки, матроса, солдатів з лопатами, побачите провідники мін, землянки в тванюці, в які, зігнувшись, можуть влізти тільки двоє людей, і там побачите пластунів чорноморських батальйонів, котрі там Perezуваються, їдять, курять люльки, живуть, і побачите знову скрізь ту саму смердючу тванюку, сліди табору й покинутий чавун у всякому вигляді. Пройшовши ще кроків триста, ви знову виходите на батарею — на площадку, пориту ямами і обставлену

О

1 Редут — замкнене квадратне або багатокутне польове укріплення, обведене земляним валом і ровом, підготовлене для самостійної оборони.

турами з насипаною землею, гарматами на платформах і земляними валами. Тут побачите ви, МОЯЇЛИВО, чоловік п'ять матросів, що грають у карти під бруствером, і морського офіцера, який, помітивши в вас нову людину, допитливу, охоче покаже вам своє господарство і все, що вам може бути цікавим. Цей офіцер так спокійно скручує цигарку з жовтого паперу, сидячи на гарматі, так спокійно походить від однієї амбразури до другої, так спокійно, без найменшої афектації говорить з вами, що, незважаючи на кулі, які частіше, ніж досі, дзижчать над вами, ви самі стаєте спокійним і уважно розпитуєте й слухаєте офіцерові розповіді. Цей офіцер розповість вам,— але тільки, якщо ви його розпитаєте,— про бомбардування п'ятого числа розкаже, як на його батареї тільки одна гармата могла діяти, і з усієї обслуги залишилося вісім чоловік, і як усе-таки на другий ранок, шостого, він палив 2 з усіх гармат; розкаже вам, як п'ятого влучила бомба в матроську землянку і поклала одинадцять чоловік; покаже вам з амбразури ворожі батареї й траншеї, які не далі тут, як за тридцять-сорок сажнів. Одного я боюся, що під впливом дзижчання куль, висовуючись з амбразури, щоб подивитися на ворога, ви нічого не побачите, а якщо побачите, то дуже здивуєтесь, що цей білий кам'янистий вал, який так близько від вас і на якому спахують білі димки, цей самий білий вал і є ворог — він, як кажуть солдати і матроси.

Навіть дуже можливо, що морський офіцер, щоб похизуватися або просто гак, заради власної втіхи,

1 5 жовтня 1854 року було перше бомбардування Севастополя союзними військами.

2 Моряки всі кажуть палити, а не стріляти. (Прим. Л. М. Толстого).

захоче при вас постріляти трохи. "Послати комендора і обслугу до гармати",— і чоловік з чотирнадцять жваво, весело, хто ховаючи в кишеню люльку, хто дожовуючи сухар, постукуючи підкованими чобітьми

по платформі, підійдуть до гармати й зарядять її. Вдивіться в обличчя, в постави і в рухи цих людей: у кожній зморшці цього засмаглого вилицюватого обличчя, в кожному м'язі, в ширині цих плечей, у товщині цих ніг, взутих у величезні чоботи, в кожному русі, спокійному, твердому, неквапливому, видно ці головні риси, що становлять силу росіянина,— простоти й упертості; але тут на кожному обличчі здається

вам, що небезпека, злоба й страждання війни, крім цих головних ознак, проклали ще сліди усвідомлення своєї гідності й високої думки та почуття.

Раптом жахливий гуркіт, стрясаючи не самі вушні органи, а всю істоту вашу, вражає вас так, що ви здригаєтеся всім тілом. Слідом за тим ви чуєте, як, віддаляючись, свистить снаряд, і густий пороховий дим повиває вас, платформу й чорні постаті матросів, що рухаються по ній. З приводу цього нашого пострілу ви почуєте різні міркування матросів і побачите їхнє захоплення й вияв почуття, якого ви не сподівалися бачити, можливо,— це почуття люті, помсти ворогові, яке криється в душі у кожного. "В самісіньку абразуру влучило; здається, убило двох... он понесли",— почуєте ви радісні вигуки. "А ось він розсердиться: зараз пустить сюди",— сканує хтось; і справді, скоро слідом за цим ви побачите попереду себе блискавку, дим; вартовий, що стоїть на бруствері, гукне: "Гарма-а-та!" І слідом за цим повз вас вискне ядро, гупнеться на землю й воронкою підкине навколо себе бризки грязі та каміння. Батарейний командир розсердиться за це ядро, накаже зарядити .фугу й третю гармати, ворог теж почне відповідати нам, і вас опанують цікаві почуття, почуєте й побачите цікаві речі. Вартовий знову вигукне: "Гармата!" — і ви почуєте той самий звук і удар, ті самі бризки, або вигукне: "Маркела!" 1 — і ви почуєте рівномірне, досить приємне й таке, з яким важко поєднується думка про жахливе, посвистування бомби, почуєте це посвистування, що наближається до вас і прискорюється, тоді побачите чорну кулю, удар об землю, відчутний, дзвінкий вибух бомби. Із свистом і виском

1 Мортира. (Прим. Л. М. Толстого).

розлетяться потім осколки, зашурхотить у повітрі каміння, і забризкає вас гряззю. Від цих звуків вас поймає дивне почуття насолоди і разом страху. В ту хвилину, як снаряд, ви знаєте, летить на вас, вам неодмінно спаде в голову, що снаряд той уб'є вас; але почуття самолюбства підтримує вас, і ніхто не помічає ножа, що крає вам серце. Та зате, коли снаряд пролетів, не зачепивши вас, ви оживаєте, і якесь відрадне, невимовно приємне почуття, але тільки на мить, опановує вас, так що ви знаходите якусь особливу принаду в небезпеці, у цій грі життям і смертю; вам хочеться, щоб іще й ще та ближче впали біля вас ядро чи бомба. Але ось іще вартовий прокричав своїм гучним, низьким голосом: "Маркела!", іще посвистування, удар і вибух бомби; але разом з цим звуком вас вражає стогін людини. Ви підходите до пораненого, який, у крові й багні, має якийсь дивний нелюдський вигляд, одночасно з носилками. У матроса вирвано частину грудей. У перші хвилини на забризканому багном обличчі його видно самий переляк і якийсь удаваний передчасний вираз страждання, властивий людині в такому стані; але в той час, як йому приносять носилки, і він сам на здоровий бік лягає на них, ви помічаєте, що вираз цей змінюється на вираз якогось захвату і високої, невисловленої думки: очі горять яскравіше, зуби стискаються, голова із зусиллям підводиться вище; і в той час як його підіймають, він спиняє носилки і насилу, тремтячим голосом каже до товаришів: "Вибачайте, братці!" — ще хоче сказати щось, і видно, що хоче сказати щось зворушливе, але повторює тільки ще раз: "Вибачайте, братці!" В цей час товариш-матрос підходить до нього, надіває кашкет на голову, яку підставляє йому поранений, і спокійно, байдуже вимахуючи руками, вертається до своєї гармати. "Отак щодня якихось

чоловік сім чи вісім",— каже вам морський офіцер, відповідаючи на вираз жаху, що відбивається на вашому обличчі, позіхаючи й скручуючи цигарку з жовтого паперу...

Отже, ви бачили оборонців Севастополя на самому місці оборони і йдете назад, чомусь не звертаючи ніякої уваги на ядра й кулі, що не перестають свистати по всій дорозі до зруйнованого театру,— ідете із спокійним, піднесеним духом. Головне, відрadne переконання, яке ви винесли,— це переконання в неможливості захопити Севастополь, і не лише захопити Севастополь, а похитнути хоч де-небудь силу російського народу,— і цю неможливість бачили ви не в цій безлічі траверсів брустверів, хитросплетених траншей, мін та гармат, одних на одних, з яких ви нічого не зрозуміли, але бачили її в очах, мові, заходах, у тому, що зветься духом оборонців Севастополя. Те, що вони роблять, роблять вони так просто, так малонапружено й настійливо, що, ви переконані, вони ще можуть зробити в сто разів більше... вони все можуть зробити. Ви розумієте, що почуття, яке змушує працювати їх, не є те почуття дріб'язковості, марнославства, безпам'ятності, що охоплювало вас самих, але якесь інше почуття, владніше, що зробило з них людей, котрі так само спокійно живуть під ядрами, за ста випадковостей смерті замість однієї, якої не минути всім людям, і живуть за цих умов у безперервній праці, пильнуванні й

бруді-

1 Траверс — поперечний насип в окопах, траншеях і ходах сполучення для захисту від поздовжнього рушничного та артилерійського вогню.

Заради хреста, заради назви, через погрози не можуть прийняти люди цих жахливих умов: повинна бути інша, висока спонукальна причина. І ця причина є почуття, яке рідко проявляється, сором'язне в росіянина, але таке, що лежить у глибині душі в кожного,— любов до вітчизни. Тільки тепер розповіді

про перші часи облоги Севастополя, коли в ньому не було укріплень, не було війська, не було фізичної змоги втримати його, і все ж таки не було ані найменшого сумніву, що він не віддасться ворогові,— про часи, коли цей герой, гідний стародавньої Греції,— Корнілов, об'їжджаючи

війська, казав: "Умремо, хлопці, а не віддамо Севастополя",— і наші росіяни, нездатні до фразерства, відповідали: "Умремо! ура!" — тільки тепер розповіді про ті часи перестали бути для вас прекрасною історичною легендою, а стали дійсністю, фактом. Ви ясно зрозумієте, уявите собі тих людей, яких ви щойно бачили, тими героями, які в ті тяжкі часи не занепали, а підносилися духом і з насолодою готувалися до смерті, не за місто, а за вітчизну. Надовго залишить у Росії великі сліди ця епопея Севастополя, що її героєм був народ російський...

Уже вечоріє. Сонце перед самим заходом вийшло з-за сірих хмар, що вкривають небо, і враз багряним світлом освітило лілові хмари, зеленувате море, вкрите кораблями й човнами, що колишуться на рівних широких хвилях, і білі будівлі міста, і люд, що снує вулицями. По воді линуць звуки якогось старовинного вальса, що його грає полкова музика на бульварі, і звуки пострілів з бастіонів, що дивно вторують їм.

Севастополь. 1855 року, 25 квітня

і

1

СЕВАСТОПОЛЬ У ТРАВНІ

Уже шість місяців минуло з того часу, як просвистало перше ядро з бастіонів Севастополя й розрило землю на роботах ворога, і з того часу тисячі бомб, ядер і куль не переставали літати з бастіонів у траншеї і з траншей на бастіони і ангел смерті не переставав витати над ними.

Тисячі людських самолюбств устигли бути ображеними, тисячі встигли вдовольнитися, надутись, тисячі — заспокоїтись в обіймах смерті. Скільки зірочок надіто, скільки скинуто, скільки Анн, Володимирів, скільки рожевих домовин і полотняних покривів! А все ті самі звуки лунають з бастіонів, усе так само — з мимовільним трепетом і

забобонним страхом — дивляться ясного вечора французи із свого табору на жовтувату пориту землю бастионів

Севастополя, на оті, що снують по них, чорні постаті наших матросів і лічать амбразури, з яких сердито стирчать чавунні гармати; все так само в трубу розглядає з вишки телеграфу штурманський унтер-офіцер строкаті постаті французів, їхні батареї, намети, колони, що рухаються по Зеленій горі, і димки, що спалахують у траншеях, і все з тим самим запалом ринуть з різних сторін світу різnorідні юрби людей, з іще різnorіднішими прагненнями, до цього фатального місця.

А питання, що його не розв'язали дипломати, ще менше розв'язується порохом і кров'ю.

Мені часто спадала химерна думка: що, якби одна супротивна сторона у війні запропонувала другій — вислати з кожної армії по одному солдату? Бажання могло б видатись дивним, але чому не виконати його? Потім вислати другого, з кожної сторони, потім третього, четвертого і т. д., аж поки залишилося б по одному солдату в кожній армії (припускаючи, що армії рівносильні, що кількість була б замінювана якістю). І тоді, якщо вже справді складні політичні питання між розумними представниками розумних створінь повинні розв'язуватися бійкою, нехай би побилися ті два солдати — один нападав би на місто, другий обороняв би його.

Це міркування здається тільки парадоксом, але воно правильне. Справді, яка була б різниця між одним росіянином, який воює проти одного представника союзників, і між вісімдесятьма тисячами, які воюють проти вісімдесяти тисяч? Чому не сто тридцять п'ять тисяч проти ста тридцяти п'яти тисяч? Чому не двадцять тисяч проти двадцяти тисяч? Чому не двадцять проти двадцяти? Чому не один проти одного? Ніяк одне не логічніше за друге. Останнє, навпаки, значно логічніше, бо людяніше. Одне з двох: або війна є божевілля, або якщо люди чинять це іюжевілля, то вони зовсім не розумні створіння, як у пас чомусь заведено думати.

В обложеному місті Севастополі, на бульварі, біля павільйону грала полкова музика, і юрби військового люду та жінок святково походжали по доріжках. Ясне весняне сонце зійшло зранку над англійськими роботами, перейшло на бастіони, потім на місто — на Миколаївську казарму і, однаково радісно світлячи для всіх, тепер спускалося до далекого синього моря, яке, розмірено колихаючись, світилося срібним блиском.

Високий, трохи сутулуватий піхотний офіцер, натягаючи на руку не зовсім білу, але акуратну рука-ішчку, вийшов з хвіртки одного з маленьких матроських будиночків, понаставляних на лівому боці Морської вулиці, і, задумливо дивлячись собі під ноги, попрямував нагору до бульвару. Вираз негарного з низьким лобом обличчя цього офіцера виявляв ту-ігість розумових здібностей, але водночас і розважли-ііість, чесність, і схильність до порядності. Він був незграбно збудований — довгоногий, неоковирний і начебто соромливий у рухах. На ньому був незано-пгений кашкет, тонка, трохи дивного лілуватого кольору шинеля, з-під борту якої видно було золотий ланцюжок годинника; панталони із штрипками і чисті, блискучі, хоч і з трохи скривленими в різні боки :іакаблуками, опойкові чоботи,— але не так по цих речах, які не трапляються звичайно у піхотного офіцера, як по загальному вигляду його персони, досвідчене військовоє око відразу вирізняло в ньому не зовсім звичайного піхотного офіцера, а трохи вищого. Він мав би бути або німець, якби не виказували риси обличчя його суто російського походження, або ад'ютант, або квартирмейстер полковий (але тоді в нього були б шпори), або офіцер, що на час кампанії перейшов з кавалерії, а може, і з гвардії. Він і справді перейшов з кавалерії і в цю хвилину, ідучи вгору до бульвару, думав про листа, якого оце одержав від колишнього товариша, тепер відставного, поміщика Т. губернії, і дружини його, блідої голубоокої Ната-ші, своєї великої приятельки. Він згадав одне місце з листа, в якому товариш пише:

"Коли приносять нам "Инвалида" то Пупка (так відставний улан 2 називав дружину свою) кидається стрімголов у передпокій, хапає газети й біжить з ними на ес З в альтанку, у вітальню (в якій, пам'ятаєш, як славно ми проводили з тобою зимові вечори, коли полк стояв у нас у місті), і з таким запалом читає ваші геройські подвиги, що ти собі уявити не можеш. Вона часто про тебе каже: "От Михайлов,— каже вона,— то це душака людина, я ладна розцілувати його, коли побачу,— він б'ється на бастіонах і неодмінно одержить георгіївського хреста, і про нього в газетах напишуть", і т. д., і т. д., отож я рішуче починаю ревнувати до тебе". В іншому місці він пише: "До нас газети доходять страшенно пізно, а хоч усних новин і багато, не всім можна вірити.

О

1 "Инвалид" — офіційна військова газета "Русский инвалид" (1813—1917).

2 Улани— легка кавалерія в царській армії, озброєна піками.

З Е с — лавочка у формі латинської літери Э, на якій сидять, обернувшись одне до одного.

Наприклад, знайомі тобі панночки з музикою розказували вчора, що вже ніби Наполеона спіймали іаші козаки й відіслали до Петербурга, але ти розумієш, як дуже я цьому вірю. Розказував же нам один приїжджий з Петербурга (він у міністра, для особливих доручень, премила людина, і тепер, як у місті нікого нема, така нам рисурс 1, що ти собі уявити не можеш) — то він каже напевне, що наші захопили Євпаторію, отож французам нема вже сполучення з Балаклавою, і що в нас при цьому вбито двісті чоловік, а у французів близько п'ятнадцяти тисяч. Дружина була в такому захваті, що пила-гуляла цілу піч, і каже, що ти, напевне, як вона передчуває, був у цьому бою й відзначився..."

Незважаючи на ті слова й вирази, які я навмисне відзначив курсивом, і на весь тон листа, з яких зарозумілий читач, певно, склав собі істинне й невідгідне поняття щодо порядності про самого штабс-капітана Михайлова в стоптаних чоботях, про товариша його, який пише ресурс і має такі дивні уявлення про географію, про блілого друга на всі (може, навіть

і не без підстави уявив собі ту Наташу з брудними нігтями), і взагалі про все це беззмістовне брудненьке провінційне, нікчемне в його очах коло, штабс-капітан Михайлов з невимовно сумною насолодою згадав про свого губерньського блілого друга і як він сидів, бувало, з ним вечорами в альтанці й говорив про почуття, згадав про доброго товариша-улана, як він сердився й ремізився², коли вони, бувало,

II кабінеті закладали пульку по копійці, як дружина

О

1 Ресурс — перекручене слово "ресурс".

2 Реміз — термін грошової картярської гри, означає штраф за невдалий або неправильний хід.

сміялася з нього,— згадав про дружбу до себе тих людей (може, йому здавалося, що було щось більше з боку блілого друга): всі ці особи із своєю обстановкою мигнули в його уяві в дивовижно-солодкій, відрадно-рожевій барві, і він, усміхаючись своїм спогадам, доторкнувся рукою до кишені, де лежав той милий йому лист. Ці спогади мали тим більшу привабливість для штабс-капітана Михайлова, що те оточення, в якому йому тепер довелося жити в піхотному полку, було набагато нижче від того, в якому він перебував перше, як кавалерист і дамський кавалер, скрізь добре прийнятий у місті Т.

Його колишнє оточення було до такої міри вище за теперішнє, що коли в хвилини одвертості йому траплялося розказувати піхотним товаришам, як у нього були свої дροжки, як він танцював на балах у губернатора і грав у карти з цивільним генералом, його слухали байдуже-недовірливо, ніби не бажаючи тільки перечити й доводити протилежне — "нехай говорить", мовляв, і що коли він не виявляв явного презирства до гулянок товаришів — горілкою, до гри по чверті копійки в старі карти, і взагалі до грубості їхніх стосунків, то це треба пояснити особливою лагідністю, поступливістю й розважливістю його характеру.

Від спогадів штабс-капітан Михайлов мимоволі перейшов до мрій та надій. "Як здивується й зрадіє Наташа,— думав він, ідучи в своїх стоптаних чоботях вузьким завулочком,— коли вона раптом прочитає в "Инвалиде" опис, як я перший виліз на гармату і одержав "георгія". А капітана я повинен дістати за старим поданням. Потім дуже легко я в цьому ж році можу дістати майора по лінії, бо багатьох перебито, та й ще, певно, багато переб'ють нашого брата за цю кампанію. А потім знову буде бій,

і мені, як відомій людині, доручать полк... підполковник... Анну на шию... полковник..." — і він був уже генералом, що вшановує відвідинами Наташу, вдову товариша, який, за його мріями, помре до того часу, коли звуки бульварної музики виразніше долетіли до його слуху, юрби людей впали йому в очі, і він опинився на бульварі дотеперішнім піхотним штабс-капітаном, який нічого не важить, незграбним і несміливим.

3

Він підійшов спочатку до павільйону, біля якого стояли музиканти, а для них замість пюпітрів інші солдати того самого полку, розгорнувши, тримали ноти, і коло яких, більше дивлячись, ніж слухаючи, утворили коло писарі, юнкери, няньки з дітьми та офіцери в старих шинелях. Навколо павільйону стояли, сиділи й ходили здебільшого моряки, ад'ютанти й офіцери в білих рукавичках і нових шинелях. По великій алеї бульвару ходили всяких гатунків офіцери і всяких гатунків жінки, зрідка в

капелюшках, здебільшого в хусточках (були й без хусточок і без капелюшків), але жодної не було старої, а дивно, що всі молоді. Унизу в затінках запашних алей білих акацій ходили й сиділи усамітнені групи.

Ніхто особливо радий не був, зустрівши на бульварі штабс-капітана Михайлова, крім, може, його полку капітанів Обжогова та Сусликова, які гаряче потиснули йому руку, але перший був у верблюжих штанях, без рукавичок, в обшарпаній шинелі і з таким червоним, спітнілим обличчям, а другий кричав так голосно й безцеремонно, що совісно було ходити з ними, особливо перед офіцерами в білих рукавичках, з-поміж яких з одним — з ад'ютантом — штабс-капітан Михайлов кланявся, а з другим — штаб-офіцером — міг би кланятися, бо двічі зустрічав його у спільного знайомого. До того ж, яка втіха йому гуляти було з цими панами Обжоговим та Сусликовим, коли він і так по шість разів на день зустрічав їх і потискував їм руки. Не для цього ж він прийшов на музику.

Йому б хотілося підійти до ад'ютанта, з яким він кланявся, і поговорити з цими панами зовсім не для того, щоб капітани Обжогов і Сусликов, і поручик Паштецький, та інші бачили, що він розмовляє з ними, а просто тому, що вони приємні люди та ще й знають усі новини — порозказували б...

Але чому ж штабс-капітан Михайлов боїться й не зважується підійти до них? "Що, як вони раптом мені не поклоняться,— думає він,— або поклоняться і далі розмовлятимуть між собою, ніби мене нема, чи зовсім одійдуть від мене, і я там зостануся сам між аристократами?" Слово аристократи (в розумінні вищого відібраного кола, хоч би якого стану) дістало у нас в Росії, де б, здається, зовсім не повинно було бути його, з якогось часу великої популярності і проникло у всі країни у всі верстви суспільства, куди проникло тільки марнославство (а в які умови часу та обставин не проникає ця огидна пристрасть?),— між купців, між чиновників, писарів, офіцерів, у Саратов, у Мамадиші, у Вінницю, скрізь, де є люди. А що в обложеному місті Севастополі людей багато, отже, й марнославства багато, то є й аристократи, незважаючи на те що кожної

хвилини висить смерть над головою кожного аристократа і неаристократа.

Для капітана Обжогова штабс-капітан Михайлов аристократ, бо в нього чиста шинеля і рукавички, і він його за це терпіти не може, хоч поважає трохи;

для штабс-капітана Михайлова ад'ютант Калугін — аристократ, бо він ад'ютант і на "ти" з іншими ад'ютантами, і за це він не зовсім добре настроєний по відношенню до нього, хоч і боїться його. Для ад'ютанта Калугіна граф Нордов — аристократ, і він його завжди лає й зневажає в душі за те, що він флігель-

ад'ютант. Жахливе слово аристократ. Чому підпоручик Зобов так вимушено сміється, хоч нічого немає смішного, проходячи повз свого товариша, що сидить із штаб-офіцером? Щоб доказати цим, що, хоч він і не аристократ, а проте аж ніяк не гірший від них. Чому штаб-офіцер говорить таким млявим, ліниво-смутилим, не своїм голосом? Щоб доказати своєму співрозмовнику, що він аристократ і дуже милостивий, розмовляючи з підпоручиком. Навіщо юнкер так вимахує руками й підморгує, ідучи за панією, яку він уперше бачить і до якої він нізащо не наважиться підійти? Щоб показати всім офіцерам, що, хоч він їм шапку скидає, він усе-таки аристократ і йому дуже весело. Чому артилерійський капітан так грубо повівся з добродушним ординарцем? Щоб доказати всім, що він ніколи не запобігає і в аристократах не має потреби, і т. д., і т. д., і т. д.

Марнославство, марнославство і марнославство скрізь — навіть край могили і між людьми, готовими до смерті через високе переконання. Марнославство! Мабуть, воно є характеристична риса й особлива хвороба нашого віку. Чому між дотеперішніми людьми не чути було про цю пристрасть, як про віспу чи холеру? Чому в наш вік є тільки три роди людей: одних — що приймають основи марнославства, як факт, що неминуче існує, через те справедливий, і вільно скоряються йому; других — що приймають його, як нещасну, але нездоланну умову, і третіх — що

несвідомо, по-рабському діють під його впливом? Чому Гомери і Шекспіри говорили про любов, про славу і про страждання, а література нашого віку є лише нескінченна повість "Сиобсів" і "Марносластва"? 1

Штабс-капітан Михайлов двічі нерішуче пройшов повз гурток своїх аристократів, за третім разом зробив зусилля над собою й підійшов до них. Гурток цей складався з чотирьох офіцерів: ад'ютант Калугін, знайомий Михайлова, ад'ютант князь Гальцин, що був навіть трошки аристократом для самого Калугіна, підполковник Нефердов, один з так званих ста двадцяти двох світських людей, які вступили на службу з відставки під впливом почасти патріотизму, почасти честолюбності і, головне, того, що всі це робили, старий клубний московський парубок, що приєднався тут до партії невдоволених, які нічого не роблять, нічого не розуміють і осуджують всі розпорядження

1 "Снобси" і "Марносластво" — маються на увазі романи англійського письменника Вільяма Теккерея (1811— 1863) "Книга Снобів" і "Ярмарок марносластва".

начальства, і ротмістр Праскухін, теж один з тих ста двадцяти двох героїв. На щастя Михайлова, Калугін був у чудесному настрої (генерал тільки що поговорив з ним дуже довірливо, і князь Гальцин, приїхавши з Петербурга, спинився в нього), він визнав не принизливим подати руку штабс-капітанові Михайлову, чого, проте, не зважився зробити Праскухін, який дуже часто зустрічався на бастіоні з Михайло-вим, не раз пив його вино й горілку і навіть винен був йому по преферансу дванадцять з половиною карбованців. Не знаючи ще гаразд князя Гальцина, йому не хотілося виявити перед ним своє знайомство з простим піхотним штабс-капітаном; він злегка вклонився йому. ,

— Що, капітане,— сказав Калугін,— коли знову на баксіончик? Пам'ятаєте, як ми з вами зустрілися на Шварцівському редуті — гаряче було? га?

— Так, гаряче,— сказав Михайлов, з жалем згадуючи про те, яка в нього була сумна постать, коли він тієї ночі, зігнувшись, пробираючись траншеєю на бастіон, зустрів Калугіна, що йшов таким молодцем, бадьоро побризкуючи шаблею.

— Мені, по-справжньому, доводиться завтра йти, але в нас хворий,— вів далі Михайлов,— один офіцер, так...— Він хотів розказати, що черга була не його, але через те, що командир восьмої роти нездужав, а в роті залишався прапорщик тільки, то він визнав за свій обов'язок запропонувати себе на місце поручика Непшитшетського і тому йшов сьогодні на бастіон. Калугін не дослухав його.

— А я почуваю, що цими днями щось буде,— сказав він князю Гальцину.

— А що, чи не буде сьогодні чого-небудь? —■ неспіливо спитав Михайлов, поглядаючи то на Калугіна, то на Гальцина. Ніхто не відповів йому. Князь

Гальцин тільки зморщився якось, пустив очі повз його кашкет і, помовчавши трохи, сказав:

— Славна дівчинка ота, в червоній хусточці. Ви її не знаєте, капітане?

— Це біля моєї квартири дочка одного матроса,— відповів штабс-капітан.

— Ходімо подивимось її гарненько.

І князь Гальцин узяв під руку з одного боку Калугіна, з другого штабс-капітана, наперед певний, що це не може не бути для останнього великою приємністю, що таки було справедливо.

Штабс-капітан був забобонний і вважав за великий гріх перед боєм залиятися до жінок, але при цій нагоді він прикинувся розпусником, чому, видимо, не вірили князь Гальцин і Калугін і що надзвичайно дивувало дівчину в червоній хусточці, яка не раз помічала, що штабс-капітан червонів, проходячи повз її віконце. Праскухін ішов позаду, і все штовхав у руку князя Гальцина, роблячи різні зауваження французькою мовою; але через те що вчотирьох не можна було йти по доріжці, він змушений був йти сам і тільки на другому крузі взяв під руку відомого хороброго морського офіцера Серв'ягіна, який бажав теж пристати до гуртка аристократів. І відомий сміливець з радістю просунув свою мускулясту, чесну руку за лікоть Праскухіну, всім і самому Серв'ягіну добре відомому як не дуже хороша людина. Та коли Праскухін, пояснюючи князеві Гальцину своє знайомство з цим моряком, шепнув йому, що то був відомий сміливець, князь Гальцин, який був учора на четвертому бастіоні й бачив, як за двадцять кроків від нього лопнула бомба, вважаючи себе за неменшого сміливця, ніж цей пан, і гадаючи, що дуже багато репутацій набувається задарма, не звернув на Серв'ягіна ніякої уваги.

Штабс-капітанові Михайлову так приємно було гуляти в цьому товаристві, що він забув про милого листа з Т., про похмурі думки, що обсідали його, коли він згадував, що треба буде йти на бастіон, і, головне, про те, що о сьомій годині йому треба було бути вдома. Він пробув з ними доти, поки вони не заговорили тільки проміж себе, уникаючи його поглядів, даючи тим знати, що він може йти, і, нарешті, зовсім пішли від нього. Але штабс-капітан усе-таки був задоволений і, проходячи повз юнкера барона Песта, котрий був особливо гордий і самовпевнений з учорашньої ночі, яку він уперше провів у бліндажі п'ятого бастіону, і тому вважав себе за героя, він анітрохи не засмутився від підозріливо-бундючного вигляду, з яким юнкер виструнчився і зияв перед ним кашкета.

Та ледве штабс-капітан переступив поріг своєї квартири, як зовсім інші думки пішли йому в грлову. Він побачив свою маленьку кімнатку з нерівною долівкою й перекошеними вікнами, заліпленими папером, своє старе ліжко з прибитим над ним килимом, на якому зображена була амазонка і висіли два тульські пістолети, брудну, з ситцевою ковдрою постіль юнкера, що жив з ним; побачив свого Микиту, який з розкуйовдженим масним волоссям, чухаючись, устав з долівки; побачив свою стару шинелю, власні чоботи й вузлик, з якого стирчали кінець мильного сиру і шийка портерної 1 пляшки з горілкою, приготовлені для нього на бастіон, і з почуттям, подібним до

О

1 Портер — чорне густе англійське пиво.

жаху, він раптом згадав, що йому нині на цілу ніч іти з ротою в ложементи

"Певно, мені бути вбитим сьогодні,— думав штабс-капітан,— я відчуваю. І головне, що не мені треба було йти, а я сам визвався. І це вже завжди уб'ють того, хто напрошується. І на що хворий отой клятий Непшитшетський? Дуже можливо, що й зовсім не хворий, а тут через нього уб'ють людину, а неодмінно уб'ють. А втім, якщо не вб'ють, то, певно, нагородять. Я бачив, як полковому командирові сподобалось, коли я сказав, що дозвольте мені йти, якщо поручик Непшитшетський хворий. Якщо не вийде майора, то вже Володимира напевне. Бо ж я вже тринадцятий раз іду на бастіон. Ох, тринадцять! погане число. Неодмінно вб'ють, відчуваю, що вб'ють; але треба ж було комусь іти, не можна з прапорщиком роті йти, а коли б щось сталося, це ж честь полку, честь армії від цього залежить. Мій обов'язок був іти... так, обов'язок. А є передчуття". Штабс-капітан забував, що це передчуття, в більш чи менш сильній мірі, охоплювало його щоразу, коли треба було йти на бастіон, і не знав, що таке саме, в більш чи менш сильній мірі, передчуття поймає кожного, хто йде на бій. Трохи заспокоївши себе цим розумінням обов'язку, яке в штабс-капітана, як і взагалі у всіх людей недалеких,

було особливо розвинене і сильне, він сів до столу й став писати прощального листа до батька, з яким останнього часу був не зовсім у добрих стосунках через грошові справи. Через десять хвилин, написавши листа, він устав від столу з мокрими від сліз очима і, подумки читаючи всі молитви, які знав (бо йому ніяково було перед своєю людиною голосно

1 Ложемент — стрілецький гарматний окоп.

молитися богу), став одягатися. Ще дуже хотілося йому поцілувати образок Митрофанія, благословення покійниці матінки, що в нього він дуже вірив, але через те, що він соромився зробити це при Микиті, то випустив образи із сюртука так, щоб міг їх дістати, не] розстібаючись, на вулиці. П'яний і брутальний слуга ліниво подав йому новий сюртук (старий, що його звичайно надівав штабс-капітан, ідучи на бастіон, був не полагоджений).

— Чому не полагоджено сюртука? Тобі тільки б усе спати, отакий ти!
— сердито сказав Михайлов.

— Яке там спання? — пробурчав Микита.— Цілісінький день бігаєш, як собака: так зморишся,— а тут і не засни!

— Ти знов п'яний, я бачу.

— Не за ваші гроші напився, що дорікаєте.

— Мовчи, тварюко! — крикнув штабс-капітан, ладен ударити людину, іще раніше збурений, а тепер зовсім виведений із терпіння і прикро вражений брутальністю Микити, якого він любив, потурав йому навіть і з яким жив уже дванадцять років.

— Тварюка! тварюка! — повторяв слуга.— І чого | потріпуєте тварюкою, пане? Таж тепер часи які? не— і добре лаяти.

Михайлов згадав, куди він іде, і йому соромно стало.

— Та ти хоч кого виведеш з терпіння, Микито,— сказав лагідним голосом.— Лист цей до батька, на столі залиш так і не займай,— додав він, червоніючи.

— Слухаю,— сказав Микита, розчулившись під і впливом горілки, що її він випив, як казав, "на свої І гроші", і з видимим бажанням заплакати, лупаючи І очима.

А коли на ґанку штабс-капітан сказав: "Прощай, Микито!" — то Микита раптом вибухнув силуваними І риданнями й кинувся цілувати руку свого пана. "Прощайте, пане!" — схлипуючи, говорив він.

Стара матроска, що стояла на ґанку, як жінка, не могла не приєднатися теж до цієї зворушливої сцени, почала втирати очі брудним рукавом і приказувати щось про те, що вже на що пани, і ті які муки приймають, і що вона, бідна людина, вдовою лишилася, і розказала в сотий раз п'яному Микиті про своє горе: як її чоловіка вбили ще під першу бандировку і як її будиночок геть розтрошили (той, у якому вона жила, належав не їй), і т. д., і т. д. Коли пан пішов, Микита закупив люльку, попросив хазяйську дівчинку сходити по горілку й дуже скоро перестав плакати, а навпаки, посварився із старою за якесь там відерце, яке вона йому нібито роздушила.

"А може, тільки поранять,— міркував сам з собою штабс-капітан, уже смерком підходячи з ротою до бастіону.— Але куди? як? сюди чи сюди? — гадав він, подумки показуючи на живіт і на груди.— От якби сюди,— він думав про верхню частину ноги,— та кругом би обійшла. Ну, а як сюди та осколком — кінець!"

Проте штабс-капітан, згинаючись, по траншеях щасливо дійшов до ложементів, розставив з саперним офіцером, уже зовсім поночі, людей на роботи й сів у ямочку під бруствером. Стрілянина була невелика; лише

зрідка спалахували то в нас, то в нього блискавки, і світляна трубка бомби прокладала вогненну дугу на темному зоряному небі. Але всі бомби лягали далеко позаду і праворуч ложементу, в якому в ямочці сидів штабс-капітан, тому він заспокоївся почасти, випив горілки, закусив мильним сиром, закупив цигарку і, помолившись богу, хотів заснути трохи.

5

Князь Гальцин, підполковник Нефердов, юнкер барон Пест, що зустрів їх на бульварі, та Праскухін, якого ніхто не кликав, з яким ніхто не розмовляв, але який не відставав від них,— усі з бульвару пішли пити чай до Калугіна.

— Ну, то ти мені не доказав про Ваську Менделя,— говорив Калугін, скинувши шинелю, сидячи біля вікна, у м'якому, зручному кріслі й розстібаючи комір чистої накрохмаленої голландської сорочки,— як же він оженився?

— Сміховище, брат! Je vous dis, il y avait un temps où on ne parlait que de ça à Pétersbourg — мовив, сміючись, князь Гальцин, схоплюючись від фор-теп'ян, біля яких він сидів, і сідаючи на вікно біля Калугіна,— просто сміховище. Вже ж я все це знаю докладно.— І він весело, розумно й яїваво став розказувати якусь любовну історію, яку ми пропустимо, бо вона нам нецікава.

Але дивно те, що не тільки князь Гальцин, але й усі ці пани, порозсідавшись тут хто на вікні, хто задерши ноги, хто за фортеп'янами, здавалися зовсім іншими людьми, ніж на бульварі: не було тієї смішної бундючності, зарозумілості, що їх вони виявляли до піхотних офіцерів; тут вони були між своїми в натурі, а надто Калугін і князь Гальцин, дуже милими, веселими й добрими хлопцями. Розмова йшла про петербурзьких товаришів по службі та знайомих.

— А як Масловський?

— Котрий? Лейб-улан чи кінногвардієць?

1 Я вам кажу, що один час тільки про це й говорили в Петербурзі (франц.).

— Я їх обох знаю. Кінногвардієць при мені хлопчиськом був, тільки що з школи вийшов. Як старший — ротмістр?

— О! вже давно.

— Що, все возиться з своєю циганкою?

— Ні, кинув,— і т. д. в цьому роді.

Потім князь Гальцин сів до фортеп'ян і славно проспівав циганську пісеньку. Праскухін, хоч ніхто не просив його, став вторувати, і так добре, що його вже просили вторувати, з чого він був дуже задоволений.

Слуга увійшов з чаєм з вершками і крендельками на срібній таці.

— Подай князеві,— сказав Калугін.

— А якось дивно подумати,— сказав Гальцин, узявши склянку й відходячи до вікна,— що ми тут в обляїєному місті: фортапллси, чай з вершками, квартира така, що я, далєбі, хотів би таку мати в Петербурзі.

— Та коли б ще й цього не було,— сказав з усього невдоволений старий підполковник,— просто було б нестерпним це постійне очікування

чогось... бачити, як кожного дня б'ють, б'ють — і все нема кінця, якби до цього та жити в бруді й не було вигод.

— А як же наші піхотні офіцери,— мовив Калугін,— які живуть на бастіонах з солдатами, в бліндажі і їдять солдатський борщ,— як їм ото?

— Ось цього я не розумію і, признаюся, не можу вірити,— сказав Гальцин,— щоб люди в брудній білизні, вошиві і з немитими руками могли б бути хоробрими. Так, знаєш, *cette belle bravoure de gentilhomme* — не може бути.

о

1 Цієї прекрасної хоробрості дворянина (франц.).

— Та вони й не розуміють цієї хоробрості,— мовив Праскухін.

— Ну, що ти кажеш дурниці,— сердито перебив Калугін,— я ж їх бачив тут більше, ніж ти, і завжди й скрізь скажу, що наші піхотні офіцери, хоч, правда, вошиві і по десять днів білизни не міняють, а це герої, чудові люди.

У цей час до кімнати увійшов піхотний офіцер.

— Я... мені наказано... чи можу я з'явитися до ген... до його превосходительства від генерала NN.?— спитав він, торопіючи й кланяючись.

Калугін устав, але, не відповідаючи на уклін офіцера, з образливою чемністю й вимушеною офіційною усмішкою спитав офіцера, чи не воліють вони почекати, і, не запросивши його сісти і не звертаючи на нього більше уваги, повернувся до Гальцина й заговорив по-французькому, отож бідолашний офіцер, залишившись посеред кімнати,

зовсім не знав, що робити з своєю персоною й руками без рукавичок, які висіли перед ним.

— У надзвичайно потрібній справі,— сказав офіцер по хвилині мовчання.

— Ага! то прошу,— сказав Калугін з тією ж образливою усмішкою, надіваючи шинелю й проводжаючи його до дверей.

— Eh bien, messieurs, je crois que cela chauffera cette nuit ',— сказав Калугін, виходячи від генерала.

— Га? що? що? вилазка? — стали питати всі.

— Та не знаю, самі побачите,— відповів Калугін, таємничо усміхаючись.

— А ти мені скажи,— мовив барон Пест,— бо ж коли є що-небудь, то я повинен іти з Т. полком на вилазку.

<>

1 Ну, панове, цієї ночі, здається, буде гаряче (франц.).

— Ну, то й іди з богом.

— І мій принципал 1 на бастіоні, виходить, і мені треба йти,— сказав Праскухін, надіваючи шаблю, але ніхто не відповів йому: він сам повинен був знати, іти йому чи ні.

— Нічого не буде, я ж то відчуваю,— мовив барон Пест, із завмиранням серця думаючи про наступний бій, але хвацько набік надіваючи кашкета й гучними твердими кроками виходячи з кімнати

разом з Праскухіним і Нефердовим, які теж з важким почуттям страху квапилися до своїх місць. "Прощайте, панове!" — "До побачення, панове! ще сьогодні вночі побачимося!" — прокричав Калугін з вікна, коли Праскухін і Пест, нагнувшись до лук козацьких сідел, певно, уявляючи себе козаками, прорисили по дорозі.

— Так, трошки,— прокричав юнкер, який не розчув, що йому казали, і тупіт козацьких коненят незабаром затих у темній вулиці.

— Non, dites moi, est-ce qu'il y aura véritablement quelque chose cette nuit? 2 — сказав Гальцин, лежачи з Калугіним на вікні й дивлячись на бомби, що здіймалися над бастіонами.

— Тобі я можу розказати, бачиш... ти ж був на бастіонах? (Гальцин подав знак згоди, хоч він був тільки раз на четвертому бастіоні). Отак проти нашого люнета 3 була траншея,— і Калугін, як людина неспеціальна, хоч він і вважав свої військові міркування за цілком правильні, почав, трохи заплутано й перекручуючи фортифікаційні вирази, розказувати

1 Принципал — начальник.

2 Ні, скажіть: справді цієї ночі щось буде? (Франц.)

3 Люнет — відкрите з тилу польове укріплення.

про стан наших і ворожих робіт та план задуманого бою.

— Однак починають попукувати біля ложементів. Ого! Це наша чи його? он лопнула,— говорили вони, лежачи на вікні, дивлячись на вогненні лінії бомб, що перехрещувалися в повітрі, на блискавки пострілів, що на мить освітлювали темно-синє небо, та білий дим пороху і прислухаючись до звуків стрільби, що дедалі посилювалась.

— Quel charmant coup d'oeil! 1 га? — мовив Калугін, звертаючи увагу свого гостя на це справді гарне видовище.— Знаєш, часом зірки не одрізниш від бомби.

— Еге, я оце думав, що то зірка, а вона спустилась, он лопнула, а та велика зірка — як її звуть? — зовсім як бомба.

— Знаєш, я так звик до цих бомб, що, я певен, у Росії зоряної ночі мені здаватиметься, що то все бомби: так звикнеш.

— А все ж, чи не піти мені на цю вилазку? — сказав князь Гальцин після хвилинної мовчанки, здригаючись на саму думку бути там під час такої страшної канонади і з насолодою думаючи, що його ні в якому разі не можуть послати туди вночі.

— Годі, братцю! і не думай, та і я тебе не пущу,— відповів Калугін, дуже добре знаючи, однак, що Гальцин нізащо не піде туди.— Іще встигнеш, братцю!

— Серйозно? То гадаєш, що не треба йти? га?

У цей час звідти, куди дивилися ці пани, після артилерійського гуркоту почулась жахлива тріскотня

О

1 Яке чудове видовище! (Франц.)

рушниць, і тисячі маленьких вогнів, безперестанку спалахуючи, заблищали по всій лінії.

— Ось воно коли пішло справжнє! — мовив Калугін.— Цього звуку рушничного я чути не можу спокійно, якось, знаєш, за душу бере. Он і

"ура",— додав він, прислухаючись до далекого протяжного гудіння сотень голосів: "а-а-а-а-а",— що долинали до нього з бастіону.

— Чиє це "ура"? їхнє чи наше?

— Не знаю, але це вже рукопашна пішла, бо стрільба зтихла.

У цей час під вікном, до ґанку, підскакав ординарець офіцер з козаком і зліз з коня.

— Звідки?

— З бастіону. Генерала треба.

— Ходімо. Ну що?

— Атакували ложементи... захопили... французи підвели величезні резерви... атакували наших... було тільки два батальйони,— говорив, засапавшись, той самий офіцер, що приходив увечері, насилу переводячи дух, але зовсім безцеремонно простуючи до дверей.

— Що ж, відступили? — спитав Гальцин.

— Ні,— сердито відповів офіцер,— наспів батальйон — відбили, але полкового командира вбито, офіцерів багато, наказано просити підкріплення...

І з цими словами він з Калугіним пройшов до генерала, куди вже ми не підемо за ним.

Через п'ять хвилин Калугін уже сидів верхи на козацькому коні (і знов з тією особливою quasi козацькою посадкою, в якій, я помічав, усі ад'ютанти вбачають чомусь щось надто приємне) і риссю їхав

1 Тут: не справжня, удавана (лат.).

на бастіон, щоб передати туди деякі накази й дочекатися звісток про остаточний результат бою; а князь Гальцин, під впливом того важкого хвилювання, яке справляють звичайно близькі ознаки бою на глядача, що не бере в ньому участі, вийшов на вулицю і без будь-якої мети почав туди й сюди ходити по ній.

Юрби солдатів несли на носилках і вели під руки поранених. На вулиці було зовсім темно; тільки рідко, рідко де світилося у вікнах в госпіталі або в офіцерів, що засиділися. З бастіонів долинав той самий гуркіт гармат і рушничної перепалки, і ті самі вогні спалахували на чорному небі. Зрідка чути було тупіт ординарцевого коня, що проскакував у темряві, стогін пораненого, кроки і гомін носильників чи н"но-чий гомін зляканих жителів, які вийшли на ґаночок подивитися на канонаду.

Серед останніх були і знайомий нам Микита, стара матроска, з якою він помирився вже, і десятилітня дочка її.

— Господи, мати пресвята богородице! — говорила в себе й зітхала стара, дивлячись на бомби, що, як вогненні м'ячики, безперестанку перелітали з одного боку на другий.— Страхіття ж — страхіття ж яке! І-і-хі-хі! Такого й під першу бандировку не було. Ич, де лопнула проклята,— прямо над нашою домівкою в слобідці.

— Ні, це далі, до тітоньки Оринки в сад усе влучають,— сказала дівчинка.

— І де-то, де-то пан мій теперечки? — сказав Микита співуче і ще п'яний трохи.— От уже як я люблю сього пана свого, то й сам не знаю. Він мене б'є,

а все-таки я його страх як люблю. Так люблю, що коли, боронь боже, та вб'ють його грішним ділом, то, чи повірите, тітонько, я опісля цього сам не знаю, що можу заподіяти собі. їй-богу! Вже такий пан, що одне слово! Хіба на сих поміняєш, що тут у карти грають? це що — тьху! — одне слово! — закінчив Микита, по— І казуючи на освітлене вікно панової кімнати, в якій під час відсутності штабс-капітана юнкер Жвадчев-ський покликав до себе на гульню, з нагоди одержання хреста, гостей: підпоручика Угровича і поручика Непшитшетського, того самого, якому треба було йти на бастіон і який був хворий па флюс.

— • А зірочки, зірочки так і котяться,— дивлячись на небо, перервала дівчинка мовчанку, що запала пі— І сля Микитиних слів,— он, он ще скотилась! До чого 1 це так? га, маонько?

— Зовсім розіб'ють хатиночку нашу,— сказала стара, зітхаючи й не відповідаючи на запитання дівчинки.

— А як ми сьогодні з дячком ходили туди, маонько,— говорила співучим голосом, розбалакавшись, дівчинка,— то величезна така ядро в самій кімнатці біля шафи лежить; вона сінці, видно, пробилася та в світлицю і влетіла. Така величезна, що не підіймеш, і

— У кого були чоловіки та гроші, то повиїздили,— говорила стара,— а тут — ох, горе ж, горе, останню хатиночку і ту розбили. Ич як, ич як палить лиходій! Господи, господи!

— А як нам тільки виходити, як одна бомба при-лети-и-гь, як ло-о-опне, як — заси-и-ипле землею, то навіть трохи-трохи нас з дячком одним оскретком 1 не зачепило.

1 Оскреток — уламок, шматок, осколок.

— Хреста їй за це треба,— сказав юнкер, який разом з офіцерами вийшов у цей час на ґанок подивитися на перепалку.

— Ти сходи до генерала, стара,— сказав поручик Непшитшетський, плещучи їй по плечу,— справді.

— Pójde. na ulice. zobaczyc co tarn nowego ',— додав він, сходячи із східців.

— A my tym czasem napijmy sic wódki, bo cos dusza w pietu ucieka 2,— сказав, сміючись, веселий юнкер Жвадчевський.

7

Дедалі більше поранених на носилках і пішки, що підтримували одні одних і голосно розмовляли між собою, зустрічалось князеві Гальцину.

— Як вони підскочили, браточки мої,— казав басом один високий солдат, що ніс дві рушниці за плечима,— як підскочили, як крикнуть: алла, алла! 3, то так один на одного й лізуть. Одних б'єш, а інші лізуть — нічого не вдієш. Сила-силенна...

Але на цьому місці розповіді Гальцин спинив його.

— Ти з бастіону?

— Так точно, ваше благородіє.

— Ну, що там було? Розкажи.

О

1 Піду на вулицю побачити, що там нового (польськ.).

2 А ми тим часом випиймо горілки, а то чогось душа в п'яти втікає (польськ.).

3 Наші солдати, воюючи з турками, так звикли до цього крику ворогів, що тепер завжди розповідають, що французи теяі кричать "алла!". (Прим. Л. М. Толстого).

— Та що було? Підступила їх, ваше благородіє, сила, лізуть на вал, та й шабаш. Здоліли зовсім, ваше благородіє!

— Як це здоліли? Та ви ж відбили?

— Де там відбили, коли його вся сила підійшла: перебив усіх наших, а сикурсу 1 не подають. (Солдат помилявся, бо траншея була за нами, але це — дивна особливість, яку кожен може помітити: солдат, поранений у бою, завжди вважає його програним і страшенно кровопролитним).

— Чому ж мені казали, що відбили,— з досадою мовив Гальцин.

У цей час поручик Непшитшетський в темноті, по білому кашкету впізнавши князя Гальцина й бажаючи скористатися з нагоди, щоб поговорити з такою поважною людиною, підійшов до нього.

— Будьте ласкаві, чи не знаєте, що це таке було? — спитав він поштиво, доторкуючись рукою до козирка.

— Я сам розпитую,— сказав князь Гальцин і знов звернувся до солдата з двома рушницями,— може, після тебе відбили? Ти давно звідти?

— Оце зараз, ваше благородіє! — відповів солдат.— Навряд, мабуть, за ним траншея зосталась,— зовсім здолів.

— Ну, як вам не соромно,— віддали траншею. Це жахливо! — мовив Гальцин, засмучений цією байдужістю.— Як вам не соромно! — повторив він, одвертаючись від солдата.

— О! Це жахливий народ! Ви їх не зволите знати,— підхопив поручик Непшитшетський,— я вам скажу, в цих людей ні гордості, ні патріотизму, ні

о

1 Сикурс—від французького secours — підкріплення.

почуття краще не питайте. Ви ось подивіться, оці юрби йдуть, тут же десятої частини нема поранених, а то все асистенти, тільки б піти з бою. Підлі люди! — Соромно так робити, хлопці, соромно! Віддати нашу траншею! — додав він, звертаючись до солдатів.

— Що ж, коли сила! — пробурчав солдат.

— І! ваші благородія,— заговорив у цей час солдат з носилок, порівнявшись з ними,— як же не віддати, коли перебили уважай всіх? Коб то наша сила була, доки й жити не оддали б... А то що зробиш? Я одного заколов, а тут мене як ударить... О-ох... легше, браточки... рівніше, браточки, рівніше йди... о-о-о! — застогнав поранений.

— Ай справді, здається, багато зайвого люду йде,— сказав Гальцин, спиняючи знов того самого високого солдата з двома рушницями.— Ти чому йдеш? Гей ти, спинися!

Солдат спинився й лівою рукою скинув шапку.

— Куди ти йдеш і чого? — закричав він на нього суворо.— Негід...

Але в цей час зовсім близько підійшовши до солдата, він помітив, що права рука в нього була за обшлагом і в крові вище ліктя.

— Поранений, ваше благородіє!

— Чим поранений?

— Сюди ось, певно, кулею,— сказав солдат, показуючи на руку,— а тут, то не можу й знати, чим голову пробило,— і, нагнувши її, показав закривавлене й злипле волосся на потилиці.

—• А рушниця друга чия?

— Стуцер французький, ваше благородіє, відібрав, та я не пішов би, коб не оцього солдатика провести, а то впаде ще,— додав він, показуючи на солдата, що йшов трохи попереду, спираючись на рушницю й ледве тягнучи й пересовуючи ліву ногу.

#

— А ти куди йдеш, мерзотнику! — крикнув поручик Нешнитшетський на другого солдата, що трапився йому назустріч, бажаючи своєю запопадливістю прислужитися важному князеві. Солдат теж був поранений.

Князю Гальцину раптом страшенно соромно стало за поручика Нешнитшетського і ще більше за себе. Він відчув, що червоніє — що рідко з ним траплялося,— одвернувся від поручика і, вже більше не розпитуючи поранених і не стежачи за ними, пішов на перев'язний пункт.

Насилу пробившись на ґанку між пораненими, що йшли пішки, і носильниками, що входили з пораненими й виходили з мертвими, Гальцин увійшов у першу кімнату, глянув і враз мимоволі повернувся назад і вибіг на вулицю. Це було занадто жахливо!

8

Велика, висока темна зала — освітлена тільки чотирма чи п'ятьма свічками, з якими лікарі підходили оглядати поранених,— була буквально повна. Носильники безперестанку вносили поранених, складали їх одного біля одного на підлогу, де вже було так тісно, що нещасні штовхалися й мокли в крові один одного, і йшли по нових. Калюжі крові, які видно було на вільних місцях, гарячкове дихання кількох сотень чоловік і випари робітників з носилками створювали якийсь особливий, важкий, густий, гострий сморід, в якому тьмяно горіли чотири свічки в різних кінцях зали. Гомін різноманітного стогону, зітхань, хрипіння, що переривався іноді пронизливим криком, лунав по всій кімнаті. Сестри, із спокійними обличчями і з виразом не тих марних жіночих болісно-слізних жалощів, а діяльного практичного співчуття,

то там, то сям, переступаючи через поранених, з ліками, з водою, бинтами, корпією, шмигали між закривавленими шинелями й сорочками. Лікарі, з хмурними обличчями й позакачуваними рукавами, стоячи на колінах перед пораненими, біля яких фельдшери тримали свічки, засовували пальці в рани від куль, обмацуючи їх, і перевертали відбиті повислі члени, незважаючи на жахливий стогін та благання страждальців. Один з лікарів сидів біля дверей за столиком і в ту хвилину, як до кімнати ввійшов Гальцин, записував уже п'ятсот тридцять другого.

— Іван Богаєв, рядовий третьої роти С. полку, *fractura femoris complicata*— гукав другий з кінця зали, обмацуючи розтрошену ногу.— А переверни його.

— О-ой, батечки мої, рідні ви наші! — кричав солдат, благаючи, щоб його не займали.

— Perforatio capitis 2

— Семен Нефердов, підполковник Н. піхотного полку. Ви трошки потерпіть, полковнику, а то так не можна, я кину,— казав третій, копирсаючи якимсь гачком у голові нещасного підполковника.

— Ай, не треба! Ой, ради бога, швидше, швидше, ради... а-а-а-а!

— Perforatio pectoris...3 Севастян Середа, рядовий... якого полку... а втім, не пишійть: moritur⁴. Несіть його,— сказав лікар, відходячи від солдата, який, закотивши очі, хрипів уже...

О

1 Ускладнене розтрощення стегна (лат.).

2 Пробиття черепа (лат.).

3 Пробиття грудної порожнини (лат.).

4 Помирає (лаг.).

Чоловік із сорок солдатів-носильників, чекаючи нош перев'язаних у госпіталь і мертвих у капицю, стояли біля дверей і мовчки, зрідка тяжко зітхаючи, дивилися на цю картину...

• • • • •,.....

По дорозі до бастіону Калугін зустрів багато поранених; але, з досвіду знаючи, як у бою недобре впливає на дух людини це видовище, він не тільки не спинявся розпитувати їх, а, навпаки, намагався не звертати на них ніякої уваги. Під горою йому трапився ординарець, який, марш-марш, мчав з бастіону.

— Зобкін! Зобкін! Заждіть хвилинку.

— Ну, що?

— Ви звідки?

— З ложементів.

— Ну, як там? гаряче?

— Пекло, жахливо!

І ординарець помчав далі.

Справді, хоч рушничної стрільби було мало, канонада зав'язалася з новим жаром і запеклістю.

— "Ох, погано!" — подумав Калугін, охоплений якимось неприємним почуттям, і його теж охопило передчуття, тобто думка дуже звичайна — думка про смерть. Але Калугін був не штабс-капітан Михайлов, він був самолюбний і обдарований дерев'яними нервами, те, що називають хоробрий, одно слово. Він не піддався першому почуттю й став підбадьорювати себе. Згадав про одного ад'ютанта, здається Наполеонового, який, передавши наказа, марш-марш, із закривавленою головою підскочив до Наполеона.

— Vous êtes blessé? 1 — сказав йому Наполеон.

— Je vous demande pardon, sire, je suis tué 2,— і ад'ютант упав з коня й помер на місці.

Йому здалося, що це дуже добре, і він уявив себе навіть трошки цим ад'ютантом, потім ударив коня нагайкою, прибрав ще більш молодечу козацьку посадку, оглянувся на козака, який, стоячи на стременах, рисив за ним, і цілковитим молодцем приїхав до того місця, де треба було злазити з коня. Тут він знайшов чотирьох солдатів, які, посідавши на камінчики, курили люльки.

— Що ви тут робите? — крикнув він на них.

— Пораненого одводили, ваше благородіє, та відпочити присіли,— відповів один з них, ховаючи за спину люльку й скидаючи шапку.

— То-то відпочити! Марш на свої місця, ось я полковому командирові скажу.

І він разом з ними пішов по траншеї на гору, на кожному кроці зустрічаючи поранених. Зійшовши на гору, він повернув у траншею ліворуч і, пройшовши нею кілька кроків, опинився зовсім один. Близесенько від нього продзижчав осколок і вдарився в траншею. Друга бомба знялася перед ним і, здавалося, летіла прямо на нього. Йому раптом стало страшно: він риссю пробіг кроків з п'ять і впав на землю. А коли бомба лопнула, і далеко від нього, йому стало страшенно досадно на себе, і він устав, оглядаючись, чи не бачив хто, як він упав, але нікого не було.

Уже раз забравшись у душу, страх не скоро поступається місцем іншому почуттю; він, що завжди хвалився, ніби ніколи не нагинається, прискореними

1 Ви поранені? (Франц.)

2 Вибачте, государю, я вбитий (франц.).

кроками і мало не поповзом пішов по траншеї. "Ох, негаразд! — подумав він, спіткнувшись,— неодмінно уб'ють",— і, почувавши, як трудно дихалось йому, і як піт виступав по всьому тілу, він дивувався з самого себе, але вже не намагався перемогти своє почуття.

Раптом чийсь кроки почулися поперед нього. Він швидко розігнувся, підвів голову і, бадьоро побризкуючи шаблею, пішов уже не такими швидкими кроками, як перше. Він не впізнавав себе. Коли він зійшовся із зустрічним саперним офіцером і матросом і перший крикнув йому: "Лягайте!", показуючи на світляну цятку бомби, яка, дедалі ясніше, дедалі швидше наближаючись, гупнула біля траншеї, він тільки трохи й мимоволі, під впливом зляканого крику, нагнув голову і пішов далі.

— Ач, який бравий! — сказав матрос, що спокійнісінько дивився, як падала бомба, і досвідченим оком одразу розрахував, що осколки її не можуть зачепити в траншеї,— і лягати не хоче.

"

Уже кілька кроків тільки залишилося Калугіну перейти через майданчик до бліндажа командира бастіону, як знов на нього найшло затемнення і цей дурний страх; серце забилося дужче, кров ринула до голови, і йому потрібне було зусилля над собою, щоб пробігти до бліндажа.

— Чого ви так засапалися? — мовив генерал, коли він йому передав накази.

— Ішов швидко дуже, ваше превосходительство!

— Чи не хочете вина склянку?

Калугін випив склянку вина й закупив цигарку. Бій уже припинився, тільки сильна канонада тривала з обох боків. У бліндажі сидів генерал командир бастіону та ще чоловік шість офіцерів, серед яких був і Праскухін, і говорили про різні подробиці бою. Сидячи в цій затишній кімнатці, оббитій блакитними шпалерами, з диваном, ліжком, столом, на якому лежать папери, настінним годинником і образом, перед яким горить лампадка, дивлячись на ці ознаки житла й на грубі аршинні балки, що утворювали стелю, і слухаючи постріли, що здавалися слабкими в бліндажі, Калугін рішуче збагнути не міг, як він двічі дозволив перемогти себе такій непростій слабкості; він сердився на себе, і йому хотілося небезпеки, щоб знову випробувати себе.

— А ось я радий, що й ви тут, капітане,— сказав він морському офіцерові в штаб-офіцерській шинелі, з великими вусами і Георгієм, він увійшов саме в бліндаж і просив генерала дати йому робітників, щоб полагодити на його батареї дві амбразури, які було засипано.— Мені генерал наказав довідатися,— вів далі Калугін, коли командир батареї перестав розмовляти з генералом,— чи можуть ваші гармати стріляти по траншеї картеччу?

— Одна тільки гармата може,— похмуро відповів капітан.

— Усе-таки ходіро подивимось. Капітан нахмурився й сердито крякнув:

— Та я цілу ніч там простояв, прийшов хоч відпочити трохи,— сказав він.— Чи не можна вам самим сходити, там мій помічник, лейтенант Карц, вам усе покаже.

Капітан уже шість місяців командував цією однією з найнебезпечніших батарей,— і навіть, коли не було бліндажів, не

виходячи, від початку облоги жив на бастіоні і серед моряків мав репутацію хоробрості.

"

Ось тому відмова його надто вразила й здивувала Калугіна.

"От репутації!" — подумав він.

— Ну, то я піду сам, якщо ви дозволите,— сказав він трохи глузливым тоном капітанові, який, проте, не звернув на його слова ніякісінької уваги.

Та Калугін не зміркував, що він різного часу пробув тільки годин з п'ятдесят на бастіонах, тоді як капітан жив там шість місяців. Калугіна ще збуджували марнославство — бажання блиснути, надія на нагороди, на репутацію й принадність ризику; а капітан уже перейшов через усе це — спочатку гоно-рився, хоробрився, ризикував, сподівався на нагороди та репутації і навіть дістав їх, але тепер уже всі ці спонукальні засоби втратили для нього силу, і він дивився на бій інакше: виконував точно свій обов'язок, але, добре розуміючи, як мало йому лишалося випадковостей життя, після шестимісячного перебування на бастіоні вже не ризикував цими випадковостями без доконечної потреби, тому молодий лейтенант, який з тиждень тому прийшов на батарею і показував тепер її Калугіну, з яким вони без потреби один перед одним висовувалися в амбразури й вилазили на банкети здавався вдсятеро хоробрішим за капітана.

Оглянувши батарею й простуючи назад до бліндажа, Калугін наткнувся в темряві на генерала, який із своїми ординарцями йшов на вишку.

— Ротмістр Праскухін! — сказав генерал.— Сходіть, будь ласка, в правий ложемент і скажіть другому батальйонові М. полку, який там на роботі, щоб він залишив роботу, без шуму вийшов звідти й

о

1 Банкет — приступок біля бруствера для стріляння і з рушниці.

приєднався б до свого полку, що стоїть під горою в резерві.
Розумієте? Самі одведіть до полку. — Слухаю.

І Праскухін риссю побіг до ложементу. Стрільба ставала рідшою.

10

— Це другий батальйон М. полку? — спитав Праскухін, прибігши до місця й наткнувшись на солдатів, які в мішках носили землю.

— Так точно.

— Де командир?

Михайлов, гадаючи, що питають ротного командира, виліз із своєї ямочки і, вважаючи Праскухіна за начальника, тримаючи руку біля козирка, підійшов до нього.

— Генерал наказав... вам... прошу йти... та швидше... і головне тихіше... назад, не назад, а до резерву,— говорив Праскухін, скося позираючи в напрямку ворожих вогнів.

Упізнавши Праскухіна, опустивши руку і второпавши, в чому річ, Михайлов передав наказ, і батальйон весело заворушився, забрав рушниці, по-надівав шинелі й рушив.

Хто не пережив, той не може уявити собі тієї насолоди, яку відчуває людина, йдучи після трьох годин бомбардування з такого небезпечного місця, як ложементи. Михайлов, який за ці три години вже кілька разів

вважав свій кінець неминучим і кілька разів устиг перецілювати всі образи, що були на ньому, нарешті заспокоївся трохи, під впливом того переконання, що його неодмінно вб'ють і що він уже не належить цьому світові. Проте, незважаючи ні на

"

що, він насилу стримував свої йоги, щоб вони не бігли, коли він перед ротою, поруч з Праскухіним, вийшов з ложементів.

— До побачення,— сказав йому майор, командир другого батальйону, який залишався в ложементах і з яким вони разом закушували мильним сиром, сидючи в ямочці біля бруствера,— щасливої дороги!

— І вам бажаю щасливо відстояти; тепер, здається, затихло.

Та щойно він устиг сказати це, як ворог, мабуть, помітивши рух у ложементах, став палити чимраз частіше. Наші стали відповідати йому, і знов знялася сильна канонада. Зірки високо, але не яскраво блищали на небі; ніч була темна — хоч в око стрель,— тільки вогні пострілів і розриви бомб вмиль освітлювали предмети. Солдати йшли швидко і мимоволі випереджаючи один одного; тільки чути було за безперервним гуркотом пострілів розмірений звук їхніх кроків по сухій дорозі, звук багнетів, що стикалися один з одним, або зітхання й молитву якого-небудь полохливого солдатики: "Господи, господи! .що це таке!" Інколи чути було стогін пораненого і крики: "Носилки!" (В роті, якою командував Михайлов, від самого лиш артилерійського вогню вибуло за ніч двадцять шість чоловік). Спалахувала блискавка на темному далекому обрії, вартовий з бастіону гукав: "Гарма-ата!", і ядро, дзижчачи над ротою, зривало землю й підкидало каміння.

"Чорт побери! як вони повільно йдуть,— думав Праскухін, безперестанку оглядаючись назад, ступаючи біля Михайлова,— справді, краще побіжу вперед, я ж уже передав наказ... А втім, ні, бо ж ця

тварюка може розказувати потім, що я боягуз, майже так само, як я вчора про нього розказував. Що буде, те й буде — піду поруч".

"І чого він іде зі мною,— думав, з свого боку, Михайлов,— скільки я не помічав, він завжди приносить нещастя; ось вона ще летить прямо сюди, здається".

Пройшовши кількасот кроків, вони зіткнулися з Калугіним, який, бадьоро побризкуючи шаблею, йшов до ложементів з тим, щоб, за наказом генерала, довідатись, як посунулися там роботи. Але, зустрівши Михайлова, він подумав, що, як мати йому самому під цим страшним вогнем іти туди, чого й не було йому наказано, він може розпитати все докладно в офіцера, який був там. І справді, Михайлов докладно

розповів про роботи, хоч під час розповіді й немало потішив Калутіна, який, здавалося, ніякої уваги не звертав на постріли,— тим, що за кожним снарядом, який іноді падав і надто далеко, присідав, нагинав голову та все запевняв, що "це прямо сюди".

— Дивіться, капітане, це прямо сюди,— мовив, жартуючи, Калугін і штовхаючи Праскухіна. Пройшовши ще трохи з ними, він повернув у траншею, що вела до бліндажа. "Не можна сказати, щоб він був дуя?е хоробрий, цей капітан",— подумав він, входячи в двері бліндажа.

— Ну, що новенького? — спитав офіцер, що, вечеряючи, сам сидів у кімнаті.

— Та нічого, здається, що вже більше бою не буде.

— Як не буде? навпаки, генерал оце знову пішов на вишку. Іще полк прийшов. Та ось вона, чуєте? знов почалася рушнична. Ви не йдіть. Чого вам? — додав офіцер, помітивши рух, який зробив Калугін.

"А мені, по-справжньому, неодмінно треба там бути,— подумав Калугін,— та я ж і так сьогодні часто наражався на небезпеку. Сподіваюся, що я потрібний не для самої лиш chair а сапог" '.

— І справді, я їх краще тут почекаю,— сказав

він.

Дійсно, хвилин через двадцять генерал повернувся разом з офіцерами, що були при ньому; серед них був і юнкер барон Пест, але Праскухіна не було. Ложементи було відбито й захоплено нами.

Діставши докладні відомості про бій, Калугін разом з Пестом вийшов з бліндажа.

1 гарматне м'ясо (франц.).

11

— У тебе шинеля в крові: невже ти бився врукопашну? — спитав його Калугін.

— Ох, брате, жахливо! можеш собі уявити...— І Пест почав розказувати, як він вів свою роту, як ротного командира було вбито, як він заколов француза і що, якби не він, то нічого б не було і т. д.

Основи цієї розповіді, що ротного командира було вбито і що Пест убив француза, були правдиві; але, переказуючи подробиці, юнкер вигадував і хвастив.

Хвастав він мимоволі, бо під час усього бою перебував у якомусь тумані й забутті до такої міри, що все, що трапилось, здавалося йому таким, що трапилось десь, колись і з кимось, дуже природно, він намагався відтворити ті подробиці з вигідного для себе боку. Але ось як це було насправді.

Батальйон, до якого прикомандирований був юнкер для вилазки, годин зо дві під вогнем стояв біля якоїсь стінки; потім батальйонний командир попереду сказав щось, ротні командири заворушилися, батальйон рушив, вийшов з-за бруствера і, пройшовши кроків сто, спинився, вишикувавшись у ротні колони. Пестові сказали, щоб він став на правому фланзі другої роти.

Зовсім не усвідомлюючи, де і чого він був, юнкер став на місце і, з мимоволі стриманим диханням і холодним дрожем, що пробігав по спині, безтямно дивився вперед у темну далечінь, дожидаючи чогось страшного. Йому, зрештою, не так страшно було, бо стрільби не було, як дико, дивно було подумати, що він був поза фортецею, в полі. Знову батальйонний командир спереду сказав щось. Знову пошепки заговорили офіцери, передаючи накази, і чорна стіна першої роти враз опустилася. Наказане було лягти.

"

Друга рота лягла теж, і Пест, лягаючи, наколовся рукою на якусь колючку. Не ліг тільки сам командир другої роти, його невисока постать, з вийнятою шпагою, якою він вимахував, не перестаючи говорити, рухалася перед ротою.

— Хлопці! дивись, молодцями в мене! З рушниць не палити, а багнетами їх, бестій. Коли я крикну "ура!" — за мною і не відставати... Дружніше, головне діло... покажемо себе, не дамо собі в кашу наплювати, га, хлопці? За царя, за батюшку,— говорив він, пересипаючи свої слова лайками і страшенно вимахуючи руками.

— Як прізвище нашого ротного командира? — спитав Пест у юнкера, що лежав поруч нього.— Який він хоробрий!

— Атож, як у бій, завжди — як чіп, — відповів юнкер,— Лисинковський його прізвище.

У цей час перед самою ротою вмить спалахнуло полум'я, розлігся жахливий тріск, оглушив усю роту, і високо в повітрі зашурхотіли камінці та осколки (принаймні секунд через п'ятдесят один камінець упав згори й відбив ногу солдатові). То була бомба з елеваційного станка ¹, і те, що вона влучила в ногу, свідчило, що французи помітили колону.

— Бомбами пускати! сучий сину... Дай тільки добратися, тоді спробуєш багнета тригранного російського, проклятий! — заговорив ротний командир так голосно, що батальйонний командир мусив наказати йому мовчати й не галасувати так багато.

Слідом за цим перша рота встала, за нею друга — наказано було взяти рушниці напереваги, і батальйон пішов уперед. Песта охопив такий страх, що він зовсім не пам'ятав, чи довго? куди? і хто, нащо? Він ішов, як п'яний. Але раптом з усіх боків заблищали мільйони вогнів, засвистіло, затріщало щось; він закричав і побіг кудись, бо всі бігли і всі кричали. Потім він спіткнувся і впав на щось — то був ротний командир (якого було поранено попереду роти і, вважаючи юнкера за француза, схопив його за ногу). Потім, коли він вирвав ногу й підвівся, на нього в темряві спиною налетів якийсь чоловік і мало знову не збив з ніг, другий чоловік кричав: "Коли його! чого дивишся?" Хтось узяв руїниці і віткнув багнет у щось м'яке. "Ah! Dieu!" ² — закричав хтось страшним, пронизливим голосом, і тепер тільки Пест зрозумів, що він заколов француза.

Холодний піт виступив у нього по всьому тілу, він затрусився, як у пропасниці, і кинув рушницю. Та це тривало тільки одну мить; йому відразу ж спало в

1 Елеваційний станок — гарматний станок, пристосований для стрільби під великими кутами підвищення.

2 О господи! (Франц.) голову, що він герой. Він схопив рушницю і разом з юрбою, горланячи "ура", побіг геть від убитого француза, з якого зразу я; солдат став стягати чоботи. Пробігши кроків з двадцять, він прибіг у траншею. Там були наші та батальйонний командир.

— А я заколов одного! — сказав він батальйонному командирові.

— Браво, бароне.....

12

— А знаєш, Праскухіна вбито,— мовив Пест, проводячи Калугіна, який ішов додому.

— Не може бути!

— Чому ж, я сам його бачив.

— Прощавай, усе-таки мені треба швидше.

"Я ДУЯЇЄ радий,— думав Калугін, повертаючись додому,— вперше на моє чергування щастя. Чудесний бій, я — живий і цілий, подання будуть прекрасні, і неодмінно ж золота шабля. Та, зрештою, я й гідний її".

Доповівши генералові все, що треба було, він прийшов у свою кімнату, де, вже давно повернувшись і чекаючи його, сидів князь Гальцин, читаючи "Splendeur et misères des courtisanes" яку знайшов на столі в Калугіна.

1 Одна з тих любих книшок, яких розвелось така сила останнім часом і які набули особливої популярності чомусь серед нашої молоді. (Прим. Л. М. Толстого). Мовиться про роман Бальзака "Розкоші та злидні куртизанок".— Ред.

З дивною насолодою Калугін відчув себе вдома, поза небезпекою, і, надівши нічну сорочку, лежачи в постелі, трохи опісля розповів Гальцину подробиці бою, переказуючи їх надто природно,— з того погляду, з якого ці подробиці доводили, що він, Калугін, дуже розумний і хоробрий офіцер, на що, мені здається, зайвим було б патякати, бо всі це знали й не мали ніякого права й приводу сумніватися, окрім хіба що покійника ротмістра Праскухіна, який, хоч, бувало, вважав за щастя ходити під руку з Калугіним, учора тільки по секрету розказував одному приятелеві, що Калугін дуже хороший чоловік, але, між нами кажучи, страшенно не любить ходити на бастіони.

Тільки що Праскухін, ідучи поруч Михайлова, розійшовся з Калугіним і, підходячи до менш небезпечного місця, починав уже оживати трохи, як він побачив блискавку, що креснула позад нього, почув крик вартового: "Маркела!" — і слова одного з солдатів, що йшли позаду: "Якраз на батальйон прилетить!"

Михайлов озирнувся: світляна цятка бомби, здавалося, спинилась на своєму zenіті — в тому положенні, коли ніяк не можна визначити її напрямку. Але це тривало тільки мить: бомба дедалі швидше, дедалі ближче, так що вже видно було іскри трубки й чути фатальне посвистування, опускалася прямо в середину батальйону.

— Лягай! — крикнув чийсь зляканий голос.

Михайлов упав на живіт. Праскухін мимоволі зігнувся до самої землі й зажмурився; він чув тільки, як бомба десь дуже близько гупнула на

тверду землю. Минула секунда, що видалася за годину,— бомби не рвало. Праскухін злякався, чи не даремно він сполохався,— може, бомба впала далеко і йому тільки здавалося, що трубка шипить отут. Він розплющив очі

і з самолюбним вдоволенням побачив, що Михайлов, якому він винен дванадцять з половиною карбованців, набагато нижче і біля самих ніг його, нерухомо, притиснувшись до нього, лежав на животі. Але враз очі його на мить зустрілися з світляною трубкою бомби, що крутилася за аршин від нього.

Жах — холодний жах, який виключав усі інші думки й почуття, охопив усю істоту його; він затулив обличчя руками і впав на коліна.

Минула ще секунда — секунда, за яку цілий світ почуттів, думок, надій, спогадів промайнув у його уяві.

"Кого вб'є — мене чи Михайлова? Чи обох разом? А коли мене, то куди? в голову, тоді всьому кінець; а якщо в ногу, то відріжуть, і я попрошу, щоб неодмінно з хлороформом,— і я можу ще живий зостатися. А може, самого Михайлова вб'є, тоді я розказуватиму, як ми поряд ішли, і його вбило і мене кров'ю забризкало. Ні, до мене ближче — мене".

І він згадав про дванадцять карбованців, які був винен Михайлову, згадав ще про один борг у Петербурзі, який давно треба було заплатити; циганський мотив, що він його співав увечері, спав йому в голову; жінка, яку він кохав, з'явилася йому в уяві, в очіпку, з ліловими стрічками; чоловік, який образив його п'ять років тому і якому він не віддячив за образу, згадався йому, хоч разом, нероздільно з цими й тисячами інших спогадів, почуття теперішнього — чекання смерті й жаху — ні на мить не покидало його. "Зрештою, може, не лопне",— подумав він і з одчайдушною рішучістю хотів розплющити очі. Але цієї миті, ще крізь заплющені повіки, очі його вразив червоний вогонь, із страшним

тріскогом щось штовхнуло його в середину грудей; він побіг кудись, спіткнувся об шаблю, що потрапила під ноги, і впав на бік.

"Слава богу! Я тільки контужений",— було його першою думкою, і він хотів руками доторкнутися до грудей,—але руки його здавалися прив'язаними, і якісь лещата стискували голову. В очах йому шмигали солдати — і він підсвідомо лічив їх: "Один, два, три солдати, а ось у підтиканій шинелі офіцер",— думав він; потім блискавка спалахнула в його очах, і він думав, з чого це вистрелили: з мортири чи з гармати? Мабуть, з гармати; а ось іще вистрелили, а ось іще солдати — п'ять, шість, сім солдатів, ідуть усі мимо. Йому раптом стало страшно, що вони розчавлять його; він хотів крикнути, що він контужений, але рот був такий сухий, що язик прилип до піднебіння, і жахлива спрага мучила його. Він відчував, як мокро було у нього біля грудей — це відчуття мокроти нагадувало йому про воду, і йому хотілося б навіть випити те, чим це було мокре. "Мабуть, я до крові розбився, як упав",— подумав він і, чимраз більше піддаючись страхові, що солдати, які все шмигали мимо, розчавлять його, він зібрав усі сили й хотів закричати: "Візьміть мене!",— але замість цього застогнав так жахливо, що йому страшно стало, слухаючи себе. Потім якісь червоні вогні застрибали йому в очах,— і йому здалося, що солдати кладуть на нього каміння; вогні все стрибали дедалі рідше, каміння, яке на нього накладали, душило його дедалі більше. Він зробив зусилля, щоб розсунути каміння, витягся і вже більше нічого не бачив, не чув, не думав і не відчував. Він був убитий на місці осколком у середину грудей.

13

Михайлов, побачивши бомбу, упав на землю й так само зажмурився, так само двічі розплющував і заплющував очі і так само, як Праскухін, безмірно багато передумав і відчув за ці дві секунди, під час яких бомба лежала нерозірвана. Він подумки молився богу і все правив своє: "Хай буде воля твоя! І чого я пішов у військову службу,— разом з тим думав він,— та ще перейшов у піхоту, щоб брати участь у кампанії; чи не краще було мені залишатися в уланському полку в місті Т., проводити час з моїм

другом, Наташею!., а тепер ось що!" І він почав лічити: раз, два, три, чотири, загадуючи, що коли розірве в парне число, то він буде живий, а непарне — то буде вбитий. "Всьому кінець! — убитий!" — подумав він, коли бомбу розірвало (він не пам'ятав, у парне число чи непарне), і він відчув удар і лютий біль у голові. "Господи, прости мої гріхи!", — промовив він, сплеснувши руками, підвівся трохи і без пам'яті впав навznak.

Перше відчуття, коли він опритомнів, була кров, яка текла по носу, і біль в голові, що ставав значно меншим. "Це душа відходить, — подумав він, — що буде там? Господи! Прийми дух мій з миром. Тільки одно дивно, — міркував він, — що, вмираючи, я так виразно чую кроки солдатів і звуки пострілів".

— Давай носилки — гей! ротного вбило! — крикнув у нього над головою голос, що його він мимоволі впізнав за голос барабанщика Ігнат'єва.

Хтось узяв його за плечі. Він спробував розплющити очі і побачив над головою темно-синє небо, групи зірок і дві бомби, що летіли над ним, наздоганяючи одна одну, побачив Ігнат'єва, солдатів з носилками й рушницями, вал, траншеї і раптом повірив, що він іще не на тому світі.

Він був каменем легко поранений у голову. Найперше враження його був начебто жаль: він так був добре й спокійно приготувався до переходу туди, що на нього прикро вплинуло повернення до дійсності, з бомбами, траншеями, солдатами — кров'ю; друге враження його була несвідома радість, що він живий, і третє — страх і бажання піти швидше з бастіону. Барабанщик хусткою зав'язав голову своєму командирові і, взявши його під руку, повів до перев'язного пункту.

"Куди й чого я йду все-таки? — подумав штабс-капітан, коли він отямився трохи. — Мій обов'язок залишатися з ротою, а не йти вперед, тим більше, що й рота незабаром вийде з-під вогню, — шепнув йому якийсь голос, — а з раною залишитися в бою — неодмінно нагорода.

— Не треба, братику,— сказав він, вириваючи руку від послужливого барабанщика, котрому, головне, самому хотілося швидше вибратися звідси,— я не піду на перев'язний пункт, я зостануся з ротою.

І він повернув назад.

— Вам би краще перев'язатися, ваше благородіє, як слід,— сказав несміливий Ігнат'єв,— це ж згарячу вона тільки показує, що нічого, а то коли б гірше не зробити, бо ж тут он яка жарня йде... справді, ваше благородіє.

Михайлов спинився на хвилину, вагаючись, і, здається, послунався б ради Ігнат'єва, коли б не згадалася йому сцена, яку він на днях бачив на перев'язному пункті; офіцер з малою подряпінкою на руці прийшов перев'язуватися, і лікарі посміхалися, дивлячись на нього, і навіть один — з бакенбардами,

сказав йому, що він аж ніяк не помре від цієї рани і що виделкою можна болючіше вколоти. "Може, так само недовірливо посміхнуться і на мою рану, та ще скажуть що-небудь,— подумав штабс-капітан і рішуче, незважаючи на доводи барабанщика, пішов назад до роти.

— А де ординарець Праскухін, що йшов зо мною? — спитав вій прапорщика, який вів роту, коли вони зустрілися.

— Не знаю, вбито, здається,— неохоче відповів прапорщик, який, між іншим, був дуже невдоволе-ний, що штабс-капітан вернувся і тим позбавив його приємності сказати, що він сам-один офіцер залишився в роті.

— Убито чи поранено? Як же ви не знаєте, адже він з нами йшов. І чому ви його не взяли?

— Де вже було його брати, коли жарня така!

— Ох, як же це ви, Михаїле Івановичу,— сказав Михайлов сердито,— як же кинути, якщо він живий; та хоч і вбитий, то все ж тіло треба було взяти,— як хочете, адже він генералів ординарець і ще живий, може.

— Де живий, коли я вам кажу, що сам підходив і бачив,— сказав прапорщик.— Та що ви! тільки б своїх виносити. Ой, стерво! ядрами став тепер пускати,— додав він, присідаючи. Михайлов теж присів і схопився за голову, яка від руху страшенно заболіла в нього.

— Ні, неодмінно треба сходити взяти: може, він ще живий,— сказав Михайлов.— Це паш обов'язок, Михаїле Івановичу!

Михайло Іванович не відповів.

"От якби він був добрий офіцер, він узяв би тоді, а тепер треба солдатів посилати самих; а й посилати як? під цим страшним вогнем можуть убити задарма",— думав Михайлов.

— Хлопці! Треба сходити назад — узяти офіцера, що поранений там, у канаві,— сказав він не дуюче голосно і владно, почувачи, як неприємно буде солдатам виконувати цей наказ,— і справді, тому що він ні до кого на ім'я не звертався, ніхто не вийшов, щоб виконати його.

— Унтер-офіцер! Іди сюди.

Унтер-офіцер, ніби не чуючи, і далі йшов на своєму місці.

"І справді, може, він уже помер і не варто даремно наражати людей на небезпеку, а винен тільки я, що не подбав. Сходжу сам, довідаюсь, чи живий він. Це мій обов'язок",— сказав сам собі Михайлов.

— Михаїле Івановичу! Ведіть роту, а я вас дожену,— сказав він і, одною рукою підібравши шинелю, другою рукою доторкуючись

безперестанку до образка Митрофанія-угодника, в якого він особливо вірив, майже поповзом і тремтячи від страху, риссю побіг по траншеї.

Переконавшись у тому, що товариш його був убитий, Михайлов, так само сопучи, присідаючи й придержуючи рукою пов'язку, що зсунулась, і голову, що дуже починала боліти йому, поплентався назад. Батальйон уже був під горою на місці, куди майже не сягали постріли, коли Михайлов догнав його. Я кажу: майже не сягали постріли, бо зрідка залітали й сюди випадкові бомби (осколком однієї цієї ночі вбито капітана, котрий сидів під час бою в матроській землянці).

"Однак треба буде завтра сходити на перев'язний пункт записатися, — подумав штабс-капітан, в той час як фельдшер, що прийшов, перев'язував його,— це допоможе в нагороді".

14

Сотні свіжих закривавлених тіл людей, дві години тому сповнені різноманітних високих і дрібних надій і бажань, із задубілими руками й ногами лежали на росяній квітучій долині, що відокремлювала бастіон від траншеї, і на рівній підлозі капиці Мертвих у Севастополі; сотні людей — з прокльонами й молитвами на пересохлих вустах — повзали, перевертались і стогнали,— одні між трупами на квітучій долині, інші на носилках, на ліжках і на закривавленій підлозі перев'язного пункту; а все так само, як і раніше, загорілася зірниця над Сапун-горою, зблідли мерехтливі зірки, потяг білий туман з шумливого темного моря, зайнялася червона зоря на сході, порозбігалися багряні довгі хмарки по світло-блакитному обрію, і все так само, як в попередні дні, обіцяючи радість, любов і щастя всьому пробудженому світові, впливало могутнє, прекрасне світило.

15

Другого дня ввечері знову єгерська музика грала на бульварі, і знов офіцери, юнкери, солдати і молоді жінки святково гуляли біля павільйону і по нижніх алеях з квітучих духмяних білих акацій.

Калугін, князь Гальцин та якийсь полковник ходили під руки біля павільйону й говорили про вчорашній бій. Головною провідною ниткою розмови, як це завжди буває в таких випадках, був не сам бій, а та участь, яку брав, і хоробрість, яку виявив у бою той, що розповідав. Обличчя й звук їхніх голосів мали серйозний, майже печальний вираз, начебто втрати вчорашнього дня дуже зворушували й смутили кожного, але, сказати по-правді, тому що ніхто з них не втратив дуже близької людини (та чи й бувають у військовому побуті дуже близькі люди?), цей вираз печалі був вираз офіційний, що його вони лише вважали за обов'язок виявляти. Навпаки, Калугін і полковник були б ладні щодня бачити такий бій, з тим щоб тільки щоразу одержувати золоту шаблю і генерал-майора, незважаючи на те що вони були прекрасні люди. Я люблю, коли називають недолюдком якогось завойовника, що заради свого честолобства винищує мільйони. Та спитайте по совісті прапорщика Петрушова й підпоручика Антонова і т. д., кожен з них маленький Наполеон, маленький^ недолюдок і хоч зараз ладен затіяти бій, убити чоловік із сотню для того тільки, щоб дістати ще одну зірочку або третину платні.

— Ні, вибачте, говорив полковник,— спершу почалося на лівому фланзі. Я ж був там.

— А може,— відказував Калугін,— я більше був на правому; я двічі туди, ходив: один раз розшукував генерала, а другий раз так, подивитися ложементи пішов. От де гаряче було.

— Та вже, певно, Калугін знає,— сказав полковникові князь Гальцин, — ти знаєш, мені сьогодні В... про тебе говорив, що ти молодець.

— Втрати тільки, втрати жахливі,— мовив полковник тоном офіційної печалі,— у мене в полку чотириста чоловік вибуло.— Дивно, як я живий вийшов звідти.

У цей час назустріч цим панам, на другому кінці бульвару, з'явилася лілувата постать Михайлова на стоптаних чоботях і з пов'язаною головою. Він дуже зніяковів, побачивши їх: йому згадалося, як він учора присідав перед Калугіним, і спало на думку, як би вони не подумали, що він прикидається пораненим. Отож якби ці пани не дивилися на нього, то він збіг би вниз і пішов би додому з тим, щоб не виходити доти, поки можна буде зняти пов'язку.

— Il fallait voir dans quel état je l'ai rencontré hier sous le feu — усміхнувшись сказав Калугін у той час, коли вони сходились.

— Що, вас поранено, капітане? — сказав Калугін з посмішкою, яка означала: "Що, ви бачили мене вчора? який я?"

— Еге, трошки, каменем,— відповів Михайлов, червоніючи і з виразом на обличчі, який говорив: "Бачив і признаюсь, що ви молодець, а я дуже, дуже нікчемний".

— Est-ce que le pavillon est baissé déjà? 2 — спитав князь Гальцин знов із своїм гордовитим виразом, дивлячись на кашкет штабс-капітана і не звертаючись ні до кого зосібна.

— Non pas encore 3,— відповів Михайлов, якому хотілося показати, що він знає й поговорити по-французькому.

о

1 Треба було бачити, в якому стані я його зустрів учора під огнем (франц.).

2 Хіба прапор уже спущено? (Франц.)

3 Ні, ще (франц.).

— Невже триває ще перемир'я? — сказав Гальцин, ввічливо звертаючись до нього по-російському і тим кажучи,— як це здалося штабс-капітанові,— що вам, мабуть, важко буде говорити по-французькому, то чи не краще вже просто?.. І з цим ад'ютанти оді-йшли від нього.

Штабс-капітан, так само як і вчора, відчув себе надзвичайно самотнім і, розкланявшись з різними панами — з одними не бажаючи сходитися, а до інших не наважуючись підійти,— сів біля пам'ятника Казарському 1 і закупив цигарку.

Барон Пест теж прийшов на бульвар. Він розказував, що був на перемир'ї й розмовляв з французькими офіцерами, що нібито один французький офіцер сказав йому: "S'il n'avait pas fait clair encore pendant

О

1 Казарський О. І. (1797—1833) — командир судна "Меркурий", уславився боєм з двома турецькими кораблями в 1829 році. На пам'ять про цю бій поставлено було пам'ятник на Малому бульварі в Севастополі.

une demi-heure, les embuscades auraient été reprises" — і як він відповідав йому: "Monsieur! je ne dis pas non, pour ne pas vous donner un démenti" 2, і як це добре він сказав і т. д.

А по суті, хоч і був на перемир'ї, він не встиг сказати там нічого дуже розумного, хоч йому і дуже хотілося поговорити з французами (бо ж це страшенно весело говорити з французами). Юнкер барон Пест ходив по лінії та все питав французів, які були близько до нього: "De quel régiment

êtes-vous?" 3. Йому відповідали — та й тільки. А коли він зайшов далеченько за лінію, то французький вартовий, і гадки не маючи, що цей солдат знає по-французькому, в третій особі вилаяв його: "Il vient regarder nos

travaux se sacré s....." 4 — сказав він. Внаслідок чого,

не знаходячи більше цікавості на перемир'ї, юнкер барон Пест поїхав додому і вже дорогою придумав ті французькі фрази, які тепер розказував. На бульварі були і капітан Зобов, який голосно розмовляв, і капітан Обжогов у розшарпаному вигляді, і артилерійський капітан, який ні перед ким не запобігає, і щасливий у коханні юнкер, і всі ті самі вчорашні особи, і все з тими самими вічними спонуками брехні, гоноровитості й легковажності. Не хватало тільки Праскухіна, Нефердова і ще декого, про яких тут навряд чи пам'ятав і думав хто-небудь тепер, коли тіла їхні ще не встигли бути омиті, прибрані й закопані в землю, і про яких через місяць так само

О

1 Якби ще півгодини було темно, ложементи були б удруге взяті (франц.).

2 Я не кажу ні, тільки щоб вам не перечити (франц.).

3 Якого ви полку? (Франц.)

4 Він іде дивитися наші роботи, цей проклятий с...

забудуть батьки, матері, дружини, діти, якщо вони були або не забули про них раніше.

— А я його не впізнав був, старого,— каже солдат на прибиранні тіл, за плечі підводячи перебитий у грудях труп з величезною роздутою

головою, почорнілим лискучим обличчям і вивернутими зіницями,— під спину берись, Морозко, а то коли б не перервався. Ач, дух бридкий!

"Ач, дух бридкий!" — оце все, що лишилося між людьми від цього чоловіка.

16

На нашому бастіоні і на французькій траншеї виставлено білі прапори, і між ними в квітучій долині купками лежать без чобіт, у сірій і в синій одежі, спотворені трупи, що їх зносять робітники і накладають на вози. Жахливий, важкий дух мертвого тіла сповнює повітря. З Севастополя і з французького табору юрби людей висипали дивитися на це видовище і з жадібною й прихильною цікавістю пориваються одні до одних.

Послухайте, про що говорять між собою ці люди.

Ось у колі росіян і французів, що зібралися біля нього, молоденький офіцер, який хоч погано, але досить добре, щоб його розуміли, розмовляє по-французькому, роздивляється гвардійську сумку.

— E ceci purqua se uazo ici? 1 — каже він.

— Parce que c'est une giberne d'un regiment de la garde, monsieur, qui porte l'aigle imperial².

о

1 Чому цей птах тут? (Франц.)

2 Тому що це сумка гвардійського полку; у нього імператорський орел (франц.).

— Е ву де ла гард? 1

— Pardon, monsieur, du sixième de ligne 2.

— Е сесі у аште? 3 — запитує офіцер, показуючи на дерев'яну жовту сигарницю⁴, в якій француз курить цигарку.

— A Balaclave, monsieur! C'est tout simple — en bois de palme 5.

Жолі!⁶ — каже офіцер, керований у розмові не так власним бажанням, як тими словами, що їх він знає.

— Si vous voulez bien garder cela comme souvenir de celle rencontre, vous m'obligerez 7.— І ввічливий француз видуває цигарку й подає офіцерові сигарницю з маленьким поклоном. Офіцер дає йому свою, і всі присутні в групі, як французи, так і росіяни, здаються дуже вдоволеними і всміхаються.

Ось піхотний меткий солдат, у рожевій сорочці й шинелі наопашки, в супроводі інших солдатів, які, руки за спину, з веселими, допитливими обличчями, стоять за ним, підійшов до француза й попросив у нього вогню запалити люльку. Француз розпалює, розколупує люльку і висипає вогню росіянинові.

— Тютюн бун,~ каже солдат у рожевій сорочці, і глядачі всміхаються.

О

1 А ви з гвардії? (Франц.)

2 Ні, пробачте, пане, з шостого лінійного (франц.).

3 А де це купили? (Франц.)

4 Сигарниця — мундштук.

У Балаклаві, пане! Це дрібничка — з пальмового дерева (франц.).

6 Гарна! (Франц.)

7 Ви мені зробите приємність, коли залишите собі цю річ па спогад про нашу зустріч (франц.).

— Oui, bon tabac, tabac turc,— каже француз,— et chez vous tabac russe? bon? 1

— Рус бун,— каже солдат у рожевій сорочці, причому присутні аж заходяться від сміху.— Франсе нема бун, бонжур, мусье! — каже солдат у рожевій сорочці, одразу вже випускаючи весь свій заряд знання мови, плескає француза по животу й сміється. Французи теж сміються.

— Ils ne sont pas jolis ces bêtes de russes 2,— каже один зуав 3 з юрби французів.

— De quoi de ce qu'ils rient donc? 4 — каже другий чорний, з італійською вимовою, підходячи до наших.

— Кафтан бун,— каже меткий солдат, роздивляючись вишиті поли в зуава, і знову сміються.

— Ne sortez pas de la ligne, à vos places, sacré

пот.....5 — кричить французький капрал, і солдати

з видимим невдоволенням розходяться.

А ось' у колі французьких офіцерів наш молодий кавалерійський офіцер так і розсипається французьким перукарським жаргоном. Мовиться про якогось comte Sazonoff, que j'ai beaucoup connu, monsieur 6,— каже французький офіцер з одним еполетом,— c'est un de ces vrais comtes russes, comme nous les aimons 7.

О

1 Атож, добрий тютюн, турецький тютюн,— а у вас російський тютюн добрий? (Франц.)

2 Вони некрасиві, ці російські скотиняки (франц.).

3 Зуави — французькі колоніальні війська, організовані в 30-х роках XIX ст. в Південній Африці з місцевого населення і добровольців французів.

4 Чого це вони сміються? (Франц.)

6 Не виходьте за лінію, по місцях, чорт побери.....(Франц.)

6 графа Сазонова, якого я добре знав, пане.

7 Це один із справжніх російських графів, з тих, яких ми любимо (франц.).

— Il y a un Sazonoff que j'ai connu,— каже кавалерист,— mais il n'est pas comte, a moins que je sache, un petit brun de votre âge a peu près '.

— C'est ça, monsieur, c'est lui. Oh, que je voudrais le voir ce cher comte. Si vous le voyez, je vous pris bien de lui faire mes compliments. Capitaine Latour 2,— каже він, вклоняючись.

— N'est ce pas terrible la triste besogne, que nous faisons? Ça chauffait cette nuit, n'est-ce pas? 3 — каже кавалерист, бажаючи підтримати розмову й показуючи на трупи.

— Oh, monsieur, c'est affreux! Mais quels gaillards vos soldats, quels gaillards! C'est un plaisir que de se battre contre des gaillards comme eux⁴.

— Il faut avouer que les vôtres ne se mouchent pas du pied non plus ⁵,— каже кавалерист, вклоняючись і уявляючи собі, що він дуже гарний. Але досить.

Подивіться краще на цього десятирічного хлопчика, який у старому, мабуть, батьковому, картузі, в черевиках на босу ногу та в нанкових штанцях, що тримаються на одній підтяжці, з самого початку перемир'я вийшов за вал і все ходив по видолинку, з тупою цікавістю дивлячись на французів і на трупи,

О

1 Я знав одного Сазонова, але він, наскільки я знаю, не граф, невеликий на зріст, брюнет, приблизно вашого віку (франц.).

2 Це так, це він. О, як я хотів би зустріти цього милого графа. Якщо ви його побачите, дуже прошу передати йому моє вітання. Капітан Латур (франц.).

3 А чи не жахливе оце сумне діло, яким ми займаємось? Гаряче було минулої ночі, правда? (Франц.)

4 О, це жахливо! Але які молодці ваші солдати, які молодці! Приємно битися з такими молодцями! (Франц.)

5 Треба признатися, що й ваші не ликом шиті (франц.).

що лежали на землі, і зривав польові блакитні квітки, якими усіяна ця згубна долина. Повертаючись додому з великим букетом, він, затуливши носа від духу, який наносило на нього вітром, спинився біля купки знесених тіл і довго дивився на один страшний безголовий труп, що був ближче до нього. Постоявши досить довго, він ступив ближче й доторкнувся ногою до простягнутої задубілої руки трупа. Рука хитнулася трохи. Він торкнув її ще раз і дужче. Рука хитнулася й знову стала на своє місце. Хлопчик раптом скрикнув, сховав обличчя в квітки і скільки сили побіг звідти до фортеці.

Так, на бастіоні й на траншеї виставлено білі прапори, квітуча долина повна смердючих тіл, прекрасне сонце спускається до синього моря, і синє море, колихаючись, блищить на золотому промінні сонця. Тисячі людей товпляться, дивляться, розмовляють і всміхаються одне одному. І ці люди — християни, що визнають один великий закон любові й самозречення, дивлячись на те, що вони зробили, з каяттям не впадуть раптом на коліна перед тим, хто, давши їм життя, вклав у душу кожного, разом із страхом смерті, любов до добра й прекрасного, і з сльозами радості й щастя не обіймуться, як брати? Ні! Білі ганчірки сховано — і знову свистять знаряддя смерті й страждань, знову ллється невинна кров і чути стогін і прокльони.

Ось я й сказав, що хотів сказати цього разу. Але тяжкі роздуми опановують мене. Може, не треба було говорити цього, може, те, що я сказав, належить до однієї з тих злих істин, які, позасвідомо, криючись в душі кожного, не мають бути висловлені, щоб не зробитися шкідливими, як осад вина, якого не треба збовтувати, щоб не зіпсувати його.

I

Де вияв зла, якого треба уникати? Де вияв добра, яке треба наслідувати в цій повісті? Хто злочинець, хто герой її? Всі гарні і всі погані.

Ні Калугін із своєю блискучою хоробрістю (bravoure de gentilhomme:) і марнославством, рушієм усіх вчинків, ні Праскухін, легковаяший, безневинний, хоч і загинув у борні за віру, престол і отечество, ні Михайлов із своєю несміливістю і обмеженим поглядом, ні Пест — дитина без твердих переконань і правил, не можуть бути ні лиходіями, ні героями повісті.

А герой моєї повісті, якого я люблю всіма силами душі, якого намагався відтворити у всій красі його і який завжди був, є і буде прекрасним,— правда.

1855 року, 26 Червня

О

1 хоробрістю дворянина (франц..).

СЕВАСТОПОЛЬ У СЕРПНІ 1855 РОКУ

1

У кінці серпня великою ущелистою севастопольською дорогою, між Дуванкой 1 і Бахчисараєм, ступою, в густій і гарячій куряві, їхав офіцерський візок (той особливий, якого ніде більше не зустрінете, візок, що становить щось середнє між жидівською бричкою, російським возом і кошиком).

У візку — спереду, навпочіпки, сидів денщик у нанковому сюртуці і в колишньому офіцерському кашкеті, що зробився зовсім м'яким, і посмикував віжками; позаду на вузлах і в'юках, укритих попонною, сидів піхотний офіцер у літній шинелі. Офіцер був, як можна було гадати про нього, коли він сидів, невисокий на зріст, але надзвичайно широкий,

О

1'Остання станція до Севастополя. (Прим. Л. М. Толстого).

і не так від плеча до плеча, як від грудей до спини; він був широкий і дебелий, шия і потилиця були в нього добре розвинені й напружені, так званої талії — перехвату посередині тулуба — в нього не було, але й живота теж не було, навпаки, він був скоріш худий, особливо на обличчі, з нездоровою жовтавою засмагою. Обличчя його було б гарне, коли б не якась одутлість і м'які, нестаречі, великі зморшки, що зливали і побільшували риси і надавали всьому обличчю загального виразу несвіжості й грубості. Очі в нього були невеликі, карі, надзвичайно жваві, навіть зухвалі; вуса дуже густі, але не широкі, й обкусані; а підборіддя і особливо вилиці вкриті були надзвичайно цупкою, густою й чорною дводенною бородою. Офіцера було поранено 10 травня осколком у голову, на якій ще й досі він носив пов'язку, і тепер, почувавши себе вже з тиждень зовсім здоровим, із сімферопольського госпіталю їхав до полку, що стояв десь там, звідки чулися постріли,— але чи в самому Севастополі, на Північній чи на Інкермані, він іще ні в кого не міг довідатися як слід. Постріли вже чулися, особливо тоді, коли не заважали гори або доносив вітер, надзвичайно виразно, часто, і, здавалося, близько: то начебто вибух стрясав повітря й мимоволі змушував здригатися, то швидко один за одним лунали не такі сильні звуки, як барабанний дріб, що його перебиває часом приголомшливий гуркіт, то все злилося в якусь перекотисту тріскотняву, схожу на громові удари, коли гроза в повному розпалі і тільки що хлинула злива. Всі говорили, та й чути було, що бомбардування йде жахливе. Офіцер підганяв денщика: йому, здавалося, хотілось якомога швидше приїхати. Назустріч ішов великий обоз російських селян, що привозили провіант у Севастополь, і тепер ішов звідти, повний хворих і поранених солдатів у сірих шинелях, матросів у чорних пальтах, грецьких волонтерів у червоних фесках та ополченців з бородами. Офіцерський візок мусив спинитися, і офіцер, мружачись і кривлячись від куряви, що густою нерухомою хмарою знялася на дорозі, набивалася йому в очі й

вуха і липла на пітне обличчя, із злісною байдужістю дивився на обличчя хворих і поранених, які проходили повз нього.

— А це з нашої роти солдатик хворий,— сказав денщик, обертаючись до пана й показуючи на віз, повний поранених, що в цей час порівнявся з ними.

На возі спереду сидів боком російський бородань у поярковому капелюсі і, ліктем притримуючи пужално, зв'язував батіг. За ним на возі тряслося чоловік з п'ять солдатів у різних позах. Один, з підв'язаною якимсь мотузочком рукою, в шинелі наопашки на дуже брудній сорочці, хоч худий і блідий, сидів бадьоро в середині воза й узявся був за шапку, побачивши офіцера, але потім, згадавши, мабуть, що він поранений, удав, що він тільки хотів почухати голову. Другий, поруч нього, лежав на самому дні воза; видно було тільки дві схудлі руки, якими він тримався за полудрабки воза, і підняті коліна, що, як манули, теліпалися на всі боки. Третій, з опухлим

обличчям і обв'язаною головою, на якій зверху стирчала солдатська шапка, сидів збоку, спустивши ноги до колеса, і, спершись руками на коліна, дрімав, здавалося. Ось до нього й звернувся проїжджий офіцер.

— Должников! — гукнув він.

— Я-о! — відповів солдат, розплющуючи очі й скидаючи кашкета, таким густим і уривчастим басом, начебто чоловік з двадцять солдатів крикнули разом.

— Коли тебе поранено, братику?

Олов'яні, запливлі очі солдата пожвавішали: він, видимо, впізнав свого офіцера.

— Здравія бажаєм, вашбородіє! — тим самим уривчастим басом крикнув він.

— Де тепер полк стоїть?

— У Сіваєтополі стояли; в середу переходити хотіли, вашбородіє!

— Куди?

— Ієзвієсно... певно, па Північну, вашбородіє! Теперечки, вашбородіє,
— додав він протяжним голосом і надіваючи шапку,— вже скрозь палити став, уєє більше з бомбів, аж до бухти доносить; ниньєє так б'є, що біда аж...

Далі не можна було чути, що говорив солдат; але з виразу його обличчя й пози видно було, що він з деякою злобою людини, що страждає, говорив речі невтішні.

Проїжджий офіцер, поручик Козельцов, був офіцер незвичайний. Він був не з тих, що яшвуть так-то і роблять те-то, а не роблять того-то через те-то, що так живуть і роблять інші: він робив уєє, що йому хотілося, а інші вже робили те саме і були певні, що це добре. Його вдача була досить багата; він був не дурний і разом з тим талановитий, добре співав, грав на гітарі, говорив дуже жваво й писав дуже легко, особливо казенні папери, іа яких набив руку, коли був полковим ад'ютантом; але найприкметніша була його вдача самолюбною енергією, яка, хоч і була найбільше заснована на цій дрібній талановитості, була сама по собі рисою чіткою і разючою. У нього було одно з тих самолюбств, які до такої міри злилися з життям і які найчастіше розвиваються в самих чоловічих, а надто військових, гуртках, що він не розумів іншого вибору, як першенствувати або знищуватись, і що самолюбство було рушієм навіть його внутрішніх спонукань: він сам з собою любив першенствувати над людьми, з якими себе порівнював.

по

— А як же! дуже слухатиму я, що Москва 1 базікає! — пробурмотів поручик, відчуваючи якийсь тягар дпатії на серці й туманність думок, залишених у нього виглядом транспорту поранених і словами солдата,

значення яких мимоволі підсилювалось і підтверджувалось звуками бомбардування.— Смішна ця Москва... Гайда, Ніколаєв, рушай же... Чого ти заснув? — додав він трохи буркотливо на денщика, поправляючи поли шинелі.

Віжки засмикались, Ніколаєв зацмокав, і візочок покотився риссю.

— Тільки погодуємо хвилинку й зараз, сьогодні ж, далі,— мовив офіцер.

2

Уже в'їжджаючи у вулицю розвалених решток камінних стін татарських будинків Дуванкой, поручик Козельцов знову був затриманий транспортом бомб і ядер, що йшов у Севастополь і скупчився на дорозі.

Два піхотні солдати сиділи в самій пилюці на камінні розваленій огорожі, біля дороги, і їли кавун з хлібом.

— Далеко йдете, землячок? — сказав один з них, пережовуючи хліб, солдатіві, що з невеликою торбою за плечима спинився біля них.

— В роту йдемо з губернії,— відповів солдат, дивлячись у бік від кавуна й поправляючи торбу за

О

1 В багатьох армійських полках офіцери напівпрезирливо, напівласкаво звуть солдата Москвою або ще присягою. (Прим. Л. Ж. Толстого).

спиною.— Ми ось, вважай, третій тиждень при сіні ротному перебували, а тепер, бач, потребували всіх; та невідомо, в якому місці

полк стоїть в теперішній час. Подейкують, що на Корабельну заступили наші на тому тижні. Ви не чули, земляки?

— В городі, брат, стоїть, в городі,— промовив другий, старий фурштатський солдат, з насолодою колупаючи складаним ножом у неспілому, білястому кавуні.— Ми ось тільки з опівдня звідтіля йдемо. Таке страхіття, брате мій, що й не ходи ліпше, а тут упади де-небудь, у сіно, якийсь день пролеж — діло краще буде.

— А що таке, земляки?

— Або ж не чуєш, ниньки кругом палить, аж і місця цілого нема. Що нашого брата перебив, і сказати годі! — І той, що говорив, махнув рукою й поправив шапку.

Прохожий солдат задумливо похитав головою, поцмокав язиком, потім витяг з халяви люлечку, не набиваючи її, розколупав пригорілий тютюн, запалив шматочок губки у солдата, що кутив, і трохи підняв шапочку.

— Піхто, як бог, земляки! Прощавайте! ■— сказав він і, підтриснувши за спиною мішок, пішов по дорозі.

— Ех, почекав би краще! — сказав переконливо-протяжно солдат, що колупав кавуна.

— Все одно,— пробурмотів прохоящий, пролазячи між колесами возів, що збилися в купу,— видно, теж кавуна купити повечеряти; бач, що кая^уть люди.

Станція була повна народу, коли Козельцов під'їхав до неї. Перший, хто зустрівся йому ще на ґанку, був худорлявий, дуже молодий чоловік, доглядач який пересварювався з двома офіцерами, що йшли за ним.

— І не те що три доби, і десять діб почекаєте! і генерали чекають, батечку! — говорив доглядач з бажанням дошкулити проїжджим,— а я вам не запряжуся ж.

— То нікому не давай коней, коли нема!.. А чому дав якомусь лакеєві з речами? — кричав старший з двох офіцерів, із склянкою чаю в руках, і, видимо, уникаючи займенника, але даючи відчутти, що дуже легко й ти сказати доглядачеві.

— Та ви самі подумайте, пане доглядачу,— говорив із запинками другий, молоденький офіцерик,— нам не для своєї втіхи треба їхати. Ми ж теж, виходить, потрібні, коли нас кликали. А то я, далебі, генералові Крамперу неодмінно це скажу. А — то це що ж... ви, значить, не поважаєте офіцерського звання.

— Ви завжди зіпсуєте! — перебив його з досадою старший.— Ви тільки заважаєте мені; треба вміти з ними говорити. Ось він і втратив повагу. Коней зараз же, я кажу!

— І радий би, батечку, та де ж їх узяти? Доглядач помовчав трохи і раптом розпалився і,

розмахуючи руками, почав казати:

— Я, батечку, сам розумію і все знаю; та що станете робити! Ось дайте мені тільки (на обличчях

О

1 Станційний доглядач — чиновник, у віданні якого була поштова станція.

у офіцерів з'явилася надія)... дайте тільки до кінця місяця дожити — і мене тут не буде. Краще на Ма-лахів курган 1 піду, ніж тут zostаватись. їй-богу! Нехай роблять, як хочуть, коли такі розпорядження: на всій станції тепер жодного візка міцного нема, і віхтя сіна вже третій день коні не бачили.

І доглядач зник у воротах.

Козельцов разом з офіцерами ввійшов у кімнату.

— Що ж,— зовсім спокійно мовив старший офіцер молодшому, хоч за секунду перед цим він здавався розлюченим,— уже три місяці їдемо, почекаємо ще. Не біда — встигнемо.

У димній, брудній кімнаті було так повно офіцерів і чемоданів, що Козельцов ледве знайшов місце на вікні, де й сів; удивляючись в обличчя і вслухаючись у розмови, він почав робити цигарку. Праворуч від дверей, біля перекошеного засмальцьованого стола, на якому стояло два самовари з позеленілою подекуди міддю і розкладений був цукор у різних папірцях,

о

1 Маяхів курган — одне з найголовніших укріплень Севастополя на східному боці оборонної лінії, між другим і третім бастіонами.

сиділа головна група: молодий безвусий офіцер у новому архалуці ', напевне, перешитому з жіночого капоту, доливав чайника; чоловік з чотири таких самих молоденьких офіцерів були в різних кутках кімнати: один з них, підклавши під голову якогось кояїу-ха, спав на дивані; другий, стоячи біля стола, різав смажену баранину безрукому офіцерові,

що сидів біля стола. Два офіцери, один в ад'ютантській шинелі, другий у піхотній, але тонкій, і з сумкою через плече, сиділи біля лежанки і тільки по тому, як вони дивилися на інших і як той, що був з сумкою, курив сигару, видно було, що вони не фронтові піхотні офіцери і що вони задоволені цим. Не те щоб видно було презирство в їхній манері, але якийсь самовдоволенний спокій, заснований почасти на грошах, почасти на близьких стосунках з генералами,— усвідомлення вищості, що доходила навіть до бажання приховати її. Ще молодий губатий лікар і артилерист з німецькою фізіономією сиділи майже на ногах у молодого офіцера, що спав на дивані, і лічили гроші. Чоловік з чотири денщиків — одні дрімали, інші поралися з чемоданами та клунками біля дверей. Козельцов між усіма обличчями не знайшов ні одного знайомого; але він з цікавістю став услухатися в розмови. Молоді офіцери, що, як він одразу ж з самого вигляду вирішив, тільки що їхали з корпусу, сподобались йому і, головне, нагадали, що брат того, теж з корпусу, цими днями мав прибути до однієї з батарей Севастополя. А в офіцері з сумкою, що його обличчя він бачив десь, йому все здавалося огидним і зухвалим. Він навіть з думкою: "Присадити його, коли б він надумав що-небудь сказати",— перейшов од вікна до

о

1 Архалук — широкий каптан, що застібається гачками.

лежанки й сів на неї. Козельцов загалом, як справжній фронтний і добрий офіцер, не тільки не любив, але був обурений проти штабних, за яких він з першого погляду визнав цих двох офіцерів.

4

— Однак це страх як досадно,— казав один з молодих офіцерів,— що так уже близько, а не можна доїхати. Може, сьогодні бій буде, а нас не буде.

В пискливому тоні голосу та в плямоподібному свіжому рум'янці, що набіг на молоде обличчя цього офіцера в той час, як він говорив, видно було цю милу молоду несміливість людини, яка безперестанку боїться, що не так виходить її кожне слово.

Безрукий офіцер з усмішкою подивився на нього.

— Устигнете ще, повірте,— сказав він.

Молодий офіцерик шанобливо подивився на змарніле обличчя безрукого, що несподівано посвітлішало від усмішки, замовк і знову взявся до чаю. Справді, в обличчі безрукого офіцера, в його позі і особливо в тому норожньому рукаві шинелі виявлялося багато цієї спокійної байдужості, яку можна пояснити так, що в усякій справі чи розмові він дивився, ніби кажучи: "Все це прекрасно, все це я знаю і все можу зробити, якби я захотів тільки".

— Як же ми вирішимо,— сказав знову молодий офіцер своєму товаришеві в архалуці,— ночуємо тут чи поїдемо своїм конем?

Товариш відмовився їхати.

— Ви можете собі уявити, каштане,— казав той, що наливав чай, звертаючись до безрукого і підіймаючи ніжик, що його впустив той,— нам сказали, що коні страшенно дорогі в Севастополі, ми й купили гуртом коня в Сімферополі.

— Дорого, я гадаю, з вас здерли?

— Далєбі, не знаю, капітане: ми заплатили з візком дев'яносто карбованців. Це дуже дорого? — додав він, звертаючись до всіх і до Козельцова, який дивився на нього.

— Недорого, коли молодий кінь,— сказав Козельцов.

— Справді? А нам казали, що дорого... Тільки він кривий тропіки, тільки це минеться, нам казали. Він міцний такий.

— Ви з якого корпусу? — спитав Козельцов, який хотів довідатися про брата.

— Ми тепер з Дворянського полку, нас шестеро; ми всі їдемо в Севастополь за власним бажанням,— говорив балакучий офіцерик,— тільки ми не знаємо, де наші батареї: одні кажуть, що в Севастополі, а ось вони казали, що в Одесі.

— А в Сімферополі хіба не можна було довідатись? — запитав Козельцов.

— Не знають... Можете собі уявити, наш товариш ходив там у канцелярію: йому грубощів наговорили... можете собі уявити, як неприємно!.. Будь ласка, хочете готову цигарку? — сказав він у цей час безрукому офіцерові, який хотів дістати свою сигарницю.

Він з якимсь догідливим захопленням слугував йому.

— А ви теж із Севастополя? — говорив він далі.— Ох, боже мій, як це дивно! А як же ми всі в Петербурзі думали про вас, про всіх героїв! — сказав він, звертаючись до Козельцова шанобливо і добродушно лагідно.

— Як же, вам, може, назад доведеться їхати? — спитав поручик.

— От цього ми й боїмося. Можете собі уявити, що ми, як купили коня й придбали все потрібне — кавника спиртового і ще всякий дріб'язок необхідний — у нас грошей зовсім не лишилося,— сказав він тихим голосом і оглядаючись на свого товариша,— отож коли їхати назад, ми вже й не знаємо, як бути.

— Хіба ви не одержали подорожніх грошей? — спитав Козельцов.

— Ні,— відповів той пошепки,— тільки нам обіцяли тут дати.

— А посвідчення у вас є?

— Я знаю, що головне — посвідчення; але мені в Москві сенатор один — він мені дядько,— як я в нього був, він сказав, що тут дадуть, а то він сам мені дав би. То дадуть так?

— Неодмінно дадуть.

— І я думаю, що, може, так дадуть,— сказав він таким тоном, який доводив, що, питаючи на тридцяти станціях усе те саме і скрізь дістаючи неоднакові відповіді, він уи" нікому гаразд не вірив.

5

— Та як же не дати? — сказав раптом офіцер, що сварився на ґанку з доглядачем і в цей час підійшов до тих, що розмовляли, і звертаючись почасти й до штабних, що сиділи поряд, як до більш достойних слухачів. — Адже я так само, як і ці панове, побажав у діючу армію, навіть у самий Севастополь просився з прекрасної посади, і мені, окрім прогонів 1 од П., сто тридцять шість карбованців сріб-

1 Прогони — встановлена плата за проїзд поштовими кіньми.

лом, нічого не дали, а я вже своїх більше як сто п'ятдесят карбованців витратив. Подумайте тільки, вісімсот верст третій місяць їду. Ось із цими панами другий місяць. Добре, що в мене були свої гроші. Ну, а коли б не було їх?

— Невже третій місяць? — спитав хтось.

— А що накажете робити,—говорив розповідач.— Адже якби я не хотів їхати, я і не просився б з доброї посади; то, виходить, я не став би жити в дорозі, вже не через те, щоб я боявся б... а змоги ніякої нема. У Перекопі, скажімо, я два тияші жив; доглядач з вами й говорити не хоче, — коли хочете їдьте; самих кур'єрських подорожніх он скільки лежить. Уже, мабуть, така доля... адже я бажав би, та, мабуть, така доля; я ж не через те, що ось тепер бомбардування, а, мабуть, поспішай не поспішай — однаково; а я ж як хотів би...

Цей офіцер так старанно пояснював причини своєї затримки і начебто виправдувався в них, що це мимоволі наводило на думку, що він боїться. Це ще стало помітніше, коли він розпитував про місце перебування свого полку і чи небезпечно там. Він аж зблід, і голос йому урвався, коли безрукий офіцер, який був у тому самому полку, сказав йому, що за ці два дні в них лише офіцерів сімнадцять чоловік вибуло.

Справді, цей офіцер в дану хвилину був страшенним боягузом, хоч шість місяців тому він аж ніяк не був ним. З ним стався переворот, якого зазнав багато хто і раніше і після нього. Він жив в одній з наших губерній, де є кадетські корпуси, і мав прекрасну спокійну посаду, але, читаючи в газетах і особистих листах про діла севастопольських героїв, своїх колишніх товаришів, він раптом запалився честолюбством і ще більше — патріотизмом.

Він пожертвував цьому почуттю багато чим — і насидженою посадою, і кватиркою з м'якими меблями, заведеною восьмилітнім старанням, і знайомствами, і надіями на багате одруження,— він кинув усе й подав ще в лютому до діючої армії, мріючи про безсмертний вінок слави та генеральські еполети. Через два місяці після подання прохання, він по команді 1 одержав запит, чи не вимагатиме він допомоги від уряду. Він відповів, що ні, і терпляче дожидав усе призначення, хоч патріотичний запал уже встиг значно прохолонути за ці два місяці. Ще через два місяці він одержав запит, чи не належить він до масонських лож², і ще такого самого роду формальності, і після негативної відповіді нарешті на п'ятий місяць вийшло його призначення. За весь цей час приятелі, а найбільше

те заднє почуття невдоволення з нового, яке з'являється при кожній зміні становища, встигли переконати його в тому, що він зробив величезну дурницю, вступивши до діючої армії. А коли він опинився один, із згагою й запорошеним обличчям, на п'ятій станції, на якій він зустрівся з кур'єром із Севастополя, що розказав йому про страхіття війни, прождав дванадцять годин коней,— він уже зовсім каявся у своїй легковажності, з невиразним жахом думав про майбутнє і їхав несвідомо вперед, як на жертву. Почуття це протягом тримісячних мандрів по станціях, на яких майже скрізь треба було чекати й зустрічати офіцерів, що їхали з Севастополя, з жахливими розповідями, дедалі збільшувалось і нарешті довело до

О

1 По команді — тобто з дотриманням усіх службово-ієрархічних правил.

2 Масонські ложі — організації масонів, діяльність яких відбивала до певної міри зростання буржуазної опозиції проти середньовічних, феодальних порядків.

того сердешного офіцера, що з героя, готового до найодчайдушніших вчинків, яким він уявляв себе в П., в Дуванкой він прибув жалюгідним боягузом; і, з'їхавшись місяць тому з молоддю, що їхала з корпусу, він намагався їхати якомога повільніше, вважаючи ці дні останніми в своєму житті, на кожній станції розкладав ліжко, погрібець збивав партію в преферанс, на книгу скарг дивився як на привід змарнувати час і радів, коли коней йому не давали.

Він справді був би героєм, якби з П. потрапив просто на бастіони, а тепер ще багато йому треба було звідати моральних страждань, щоб стати тією спокійною, терплячою людиною в праці й небезпеці, якою ми звикли бачити російського офіцера. Але ентузіазм уже важко було б воскресити в ньому.

— Хто борщу просив?—проголосила досить брудна хазяйка, гладка жінка років сорока, з мискою капусняку входячи в кімнату.

Розмова враз затихла, і всі, хто був у кімнаті, вп'ялися очима в господиню харчевні. Офіцер, що їхав з П., аж підморгнув на неї молодому офіцерові.

— Ага, це Козельцов питав,— сказав молодий офіцер,— треба його розбудити. Вставай обідати,— мовив він, підходячи до того, що спав на дивані, і торсаючи його за плече.

Молодий хлопець, років сімнадцяти, з веселими чорними очима і рум'янцем на всю щоку, схопився енергійно з дивана і, протираючи очі, спинився посеред кімнати.

О

1 Погрібець — скринька з посудом і харчами.

— Ой, вибачте, будь ласка,— сказав він срібlistим звучним голосом до лікаря, якого штовхнув, устаючи.

Поручик Козельцов ураз пізнав брата й підійшов до нього.

— Не впізнаєш? — сказав він, усміхаючись.

— А-а-а! — закричав менший брат.— От дивно! — і став цілувати брата.

Вони поцілувалися тричі, але на третьому разі запнулися, начебто їм спало на думку: навіщо ж неодмінно треба тричі?

— Ну, який я радий! — мовив старший, вдивляючись у брата.— Ходімо на ґанок — поговоримо.

— Ходімо, ходімо. Я не хочу борщу... їж ти, Фе-дерсон! — сказав він товаришеві.

— Та ти ж хотів їсти.

— Не хочу нічого.

Коли вони вийшли на ґанок, менший усе питав брата: "Ну, що ти, як, розкажи",— і все говорив, який він радий його бачити, але сам нічого не розказував.

Коли минуло хвилин п'ять, за які вони встигли помовчати трохи, старший спитав, чому менший вийшов не в гвардію, як на це всі наші сподівались.

— Ага, пак! — відповів менший, червоніючи на саму згадку.— Це страшенно мене пригнітило, і я ніяк не сподівався, що це станеться. Можеш собі уявити, перед самим випуском ми пішли втрьох курити,— знаєш ту кімнатку, що за швейцарською, бо ж і при вас, мабуть, так само було,— тільки, можеш уявити, цей каналія сторож побачив і побіг сказати черговому офіцерові (а ми ж кілька разів давали на горілку сторожеві), він і підкрався; тільки як ми його побачили, то покидали цигарки і драла в бічні двері — а мені вже нікуди, тут він мені став неприємності говорити, звісна річ, я не змовчав, ну, він сказав інспекторові, і почалося. Ось за це й поставили неповні бали з поведінки, хоч скрізь були відмінні, тільки з механіки дванадцять, ну й пішло. Випустили в армію. Потім обіцяли мене перевести в гвардію, та вже я не хотів і просився на війну.

— Он як!

— Справді, я тобі без жартів кажу, все мені таке гидке стало, що я хотів якнайшвидше в Севастополь. А втім, якщо тут щасливо піде, то можна іще швидше виграти, ніж у гвардії: там за десять років у полковники, а тут Тотлебен 1 то за два роки з підполковників у генерали. Ну, а вб'ють,— то що ж вдієш!

— Ось ти який! — мовив брат, усміхаючись.

— А головне, знаєш що, брате,— сказав менший, усміхаючись і червоніючи, начебто збирався сказати щось дуже соромітне,— все це дурниці; головне, я тому просився, що все-таки якось совісно жити в Петербурзі, коли тут умирають за вітчизну. Та й з тобою мені хотілося бути,— додав він ще соромливіше.

— Який ти смішний! — мовив старший брат, дістаючи цигарницю і не дивлячись на нього.— Шкода тільки, що ми не разом будемо.

— А що, скажи по правді, страшно па бастіонах? ■— спитав раптом менший.

— Спочатку страшно, потім звикнеш — нічого. Сам побачиш.

— А от іще що скажи: як ти думаєш, візьмуть Севастополь? Я думаю, що нізащо не візьмуть.

— Бог його знає.

О

1 Тотлебен Е. І. (1818—1884) — російський військовий інженер, генерал-ад'ютант, один з героїв Севастопольської оборони 1854—1855 років.

— Одне тільки досадно — можеш уявити, яке нещастя: у нас же по дорозі цілий вузол украли, а в мене у ньому ківер 1 був, тому я тепер у жахливому стані й не знаю, як я буду являтися. Ти знаєш, у нас же нові ківери тепер, та й загалом скільки змін; усе і на краще. Я тобі все це можу розказати... Я скрізь бував у Москві.

Козельцов-другий, Володимир, був дуже схожий на брата Михайла, але схожий так, як схожа троянда, що розпускається, на відцвілу шипшину. Волосся в нього було таке саме русе, але густе й кучеряве на скронях; на білій ніжній потилиці в нього була руса кіска — прикмета щастя, як кажуть няньки. По ніж— ' ному білому кольору шкіри обличчя не стояв, а спалахував, виявляючи всі порухи душі, новнокровний молодий рум'янець. Такі самі очі, як і в брата, були в нього одвертіші й ясніші, що надто видавалося тому, що вони часто бралися легкою вологою. Русий пушок пробивався на щоках і над червоними губами, що дуже часто складалися в соромливу усмішку й відкривали білі, блискучі зуби. Стрункий, широкоплечий, у розстебнутій шинелі, з:під якої виднілася червона сорочка з косим коміром, з цигаркою в руках, спершись ліктями на поруччя ґанку, з наївною радістю в обличчі й жесті, як він стояв перед братом,— І це був такий приємно-гарненький хлопчик, що всі отак і дивилися б на нього. Він надзвичайно радий був братові, з пошаною й гордістю дивився на нього, уявляючи його героєм; але в деяких відношеннях, саме в розумінні взагалі світської освіти, якої, прав — І ду сказати, він і сам не мав, уміння говорити

о

1 Ківер — військовий головний убір у тодішній царській І армії.

по-французькому, бути в товаристві поважних людей, танцювати і т. д.,— він трошки стидався за нього, дивився звисока і навіть хотів навчити його. Усі враження його ще були з Петербурга, з дому однієї пані, що любила гарненьких і брала його до себе на свята, і з дому сенатора в Москві, де він раз танцював на великому балу.

Наговорившись майже уволу й дійшовши нарешті до того почуття, якого часто звідуюмо, що спільного мало, хоч і любиш одне одного,— брати помовчали досить довго.

— То бери ж свої речі та їдьмо зараз,— сказав старший.

Менший раптом почервонів і зам'явся.

— Прямо в Севастополь їхати? — спитав він після хвилини мовчання.

— Еге, в тебе ж небагато речей; я гадаю, укладемо.

— Прекрасно! зараз і поїдемо,— сказав менший, зітхнувши, і пішов у кімнату.

Але, не відчиняючи дверей, він спинився в сінях, сумно схиливши голову, і почав думати:

"Зараз прямо в Севастополь, у те пекло — жах! Але все одно, колись треба ж було. Тепер хоч з братом..."

Річ у тому, що тільки тепер, від думки, що, сівши у візок, він, не вилазячи з нього, буде в Севастополі і що ніяка випадковість уже не може затримати його, йому ясно уявилася небезпека, якої він шукав,— і він знітився, злякався самої думки про близьку небезпеку. Сяк-так заспокоївши себе, він увійшов у кімнату; але минуло чверть години, а він усе не виходив до брата, тому старший відчинив нарешті двері, щоб викликати його. Менший Козельцов, у позі школяра, що провинився, говорив про щось з офіцером із П. Коли брат відчинив двері, він зовсім розгубився.

— Зараз, зараз я вийду,— заговорив він, махаючи рукою братові.—
Почекай мене, будь ласка, там.

Через хвилину він вийшов справді і з глибоким зітханням підійшов до брата.

— Уявляєш собі, я не мояю з тобою їхати, брате,— сказав він.

— Чому? Що за дурниці?

— Я тобі всю правду скажу, Мишо! У нас же ні в кого грошей нема, і ми всі винні цьому штабс-капітанові, що з П. їде. Страшенно соромно!

Старший брат нахмурився й довго не порушував мовчання.

— Багато ти винен? — спитав він, спідлоба дивлячись на брата.

— Багато... ні, не дуже багато; але соромно страх: він на трьох станціях за мене платив, і цукор усе його йшов... тому я не знаю... та і в преферанс ми грали... я йому трошки лишився винен.

— Це погано, Володю! Ну, що б ти зробив, якби мене не зустрів? — сказав суворо, не дивлячись на брата, старший.

— Та я думав, братику, що одеря?у ті подорожні гроші в Севастополі, то віддам. Можна ж так зробити; та й краще вже завтра я з ним приїду.

Старший брат дістав гаманець і трохи тремтячими пальцями витяг звідти дві кредитки по десять карбованців та одну на три карбованці.

— Ось мої гроші,— мовив він.— Скільки ти винен?

Сказавши, що це були всі його гроші, Козельцов говорив не зовсім правду: в нього було ще чотири золотих, зашиті на всякий випадок в обшлагоу, але які він дав собі слово нізащо не чіпати.

Виявилося, що Козельцов-другий, з преферансом і цукром, був винен тільки вісім карбованців офіцерові з П. Старший брат дав їх йому, зауваживши тільки, що так не можна, коли грошей нема, ще в преферанс грати.

— На що ж ти грав?

Менший брат не відповів ні слова. Братове запитання здалося йому сумнівом у його чесності. Досада на самого себе, сором за вчинок, який міг давати такі підозри, і образа від брата, якого він так любив, викликали в його вразливій натурі таке сильне, болісне почуття, що він нічого не відповідав, почувавши, що не спроможний буде стриматися від сльозли-вих звуків, які підступали йому до горла. Він узяв, не дивлячись, гроші і пішов до товаришів.

8

Ніколаєв, підкріпившись у Дуванкой двома чарками горілки, купленими в солдата, що продавав її на мосту, посмикував віжками, візок підстрибував по кам'яній, де-не-де тінявій дорозі, яка вела вздовж Бельбеку 1 до Севастополя, а брати, поштовхуючись ногою об ногу, хоч кожную хвилину думали один про одного, затято мовчали.

О

1 Бельбек — річка на північ від Великої Севастопольської бухти; тече рівнобіжно з бухтою і впадає в море; вздовж Бельбеку йшов тракт до Північної сторони Севастополя.

Т

"Навіщо він мене образив,— думав менший,— хіба він не міг не говорити про це? Так начебто він думав, що я злодій; та й тепер, здається, сердиться, отож ми вже назавжди посварилися. А як би добре нам було вдвох у Севастополі! Двоє братів, дружні між собою, обидва б'ються з ворогом: один старий уже, хоч не дуже освічений, проте хоробрий воїн, і другий — молодий, але теж молодець... Через тиждень я всім довів би, що я вже не дуже молоденький! Я й червоніти перестану, в обличчі буде мужність, та й вуса — невеликі, але пристойні виростуть до того часу,— і він ущипнув себе за пушок, що показався біля кутиків рота. — Може, ми сьогодні приїдемо і відразу ж попадемо в бій разом з братом. А він повинен бути наполегливий і дуже хоробрий — такий, що багато не говорить, а робить краще за інших. Я хотів би знати,— думав він далі,— навмисно чи ні притискує він мене до самого краю візка. Він, мабуть, відчуває, що мені незручно, і вдає, ніби не помічає мене. Ось ми як приїдемо,— продовжував він міркувати, тулячись до краю візка й боячись поворухнутися, щоб не дати помітити братові, що йому незручно,— і раптом прямо на бастіон: я з гарматами, а брат з ротою,— і разом підемо. Тільки раптом французи кинуться на нас. Я — стріляти, стріляти: переб'ю страшенно багато; але вони все-таки біжать прямо на мене. Вже стріляти не можна, і — звісно, мені нема порятунку; тільки раптом брат вибіжить наперед із шаблею, і я схоплю рушницю, і ми разом з солдатами побіжимо. Французи кинуться на брата. Я підбіжу, вб'ю одного француза, другого і врятовую брата. Мене поранять в одну руку, я схоплю рушницю другою й усе-таки біжу; тільки брата вб'ють ку— І лею біля мене. Я спинюся на хвилинку, подивлюсь на нього отак сумно, підведусь і закричу: "За мною,

помстимося! Я любив брата над усе на світі, я скажу— І втратив його. Помстимося, знищимо ворогів або всі помremo тут!" "Усі закричать, кинуться за мною. І ось все військо французьке вийде,— сам Пе-ліссє Ми всіх переб'ємо; але нарешті мене поранять вдруге, втретє, і я впаду при смерті. Тоді всі поприбігають до мене. Горчаков 2 прийде й питатиме, чого я хочу. Я скажу, що нічого не хочу,— тільки щоб мене поклали поруч з братом, що я хочу померти з ним. Мепо принесуть і покладуть біля закривавленого братового трупа. Я підведусь трохи й скажу тільки:

"Отож, ви не вміли цінити двох чоловіків, які щиро любили вітчизну; тепер вони обидва полягли... / нехай простить вам бог!" — і помру".

Хто знає, якою мірою здійсняться ці мрії!

— Що, ти був коли-небудь у сутичці? — спитав він раптом брата, зовсім забувши, що не хотів говорити з ним.

— Ні, жодного разу,— відповів старший,— у нас дві тисячі чоловік з полку вибуло, все на роботах; і мене поранено теж на роботі. Війна зовсім не так робиться, як ти думаєш, Володю!

Слово "Володю" зворушило меншого брата; йому і захотілося поговорити з братом, який зовсім і не думав, що образив Володю.

— Ти на мене не сердишся, Мишо? — сказав він після хвилини мовчання.

О

1 Пеліссє Ж а н — Ж а к (1794—1864) — під час Кримської війни брав участь в облозі Севастополя, з травня 1855 року командував французькою армією в Криму і керував останніми штурмами Севастополя.

2 Горчаков М. Д. (1793—1861) — російський військовий діяч, генерал-ад'ютант, з лютого по грудень 1855 року — головнокомандувач армії в Криму.

— За віщо?

— Ні — так. За те, що в нас було. Так, нічого.

— Анітрохи,— відповів старший, повертаючись до нього й поплескуючи його по нозі.

— То ти пробач мені, Мишо, якщо я тобі прикрості завдав.

І менший брат одвернувся, щоб сховати сльози, які раптом навернулися йому на очі.

9

— Хіба це вже Севастополь? — спитав менший брат, коли вони виїхали на гору і перед ними постала бухта із щоглами кораблів, море з ворожим далеким флотом, білі приморські батареї, казарми, водопроводи, доки й будівлі міста, і білі лілуваті хмари диму, що безперестанку здійсмалися по жовтих горах, які оточували місто, і стояли на синьому небі, при рожевуватому промінні сонця, яке вже з блиском відбивалося й спускалось до обрію темного моря. .

Володя без найменшого тремтіння побачив це страшне місце, про яке він так багато думав; навпаки, він з естетичною насолодою й героїчним почуттям самовдоволення, що ось і він через півгодини буде там, дивився на це справді чарівно-оригінальне видово, і дивився із зосередженою увагою аж до того часу, поки вони не приїхали на Північну, в обоз братового полку, де повинні були довідатися напевне про місце розташування полку й батареї.

Офіцер, що завідував обозом, жив біля так званого нового городка — дощаних бараків, збудованих матроськими родинами, в наметі, що сполучався з досить великим балаганом, сплетеним із зелених дубових гілок, які не встигли ще зовсім засохнути.

Брати застали офіцера перед складаним столом, на якому стояла склянка холодного чаю з попелом від цигарки та піднос з горілкою й кришками сухої ікри і хліба, в самій жовтуватобрудній сорочці, коли він

лічив на великій рахівниці величезну купу асигнацій. Але перше ніж говорити про особу офіцера та його розмову, треба пильніше глянути на середину його балагана і знати хоч трохи, як він живе й що робить. Новий балаган був такий великий, міцно сплетений і зручний, з столиками й ослінчиками, плетеними та , з дерну,— які тільки будують для генералів або полкових командирів; боки й верх, щоб не сипалося листя, були завішені трьома килимами, хоч дуже негарними, але новими і, мабуть, дорогими. На залізному ліжку, що стояло під головним килимом із зображеною на ньому амазонкою, лежала плюшева яскраво-червона ковдра, брудна прорвана іпкіряна і подушка і єнотова шуба; на столі стояло дзеркало і в срібній рамі, срібна, страшенно брудна, щітка, поламаний, набитий масним волоссям роговий гребінець, срібний свічник, пляшка лікеру з золотим червоним величезним ярликом, золотий годинник із зображенням Петра I, два золоті персні, коробочка з якимись капсулями, шкоринка хліба, і порозкидані старі карти, і порожні й повні пляшки портеру під ліжком. Офіцер той завідував обозом полку й продовольством для коней. З ним разом жив його великий приятель — комісіонер, що займався теж якимись операціями. Він на той час, як увійшли брати, спав у наметі; а обозний офіцер робив підрахунок казенних грошей перед кінцем місяця. Зовнішність обозного офіцера була дуже гарна й войовнича: великий зріст, великі вуса, благородна дебелисть. Неприємна була в ньому тільки якась пітливість та опухлість усього обличчя, що майже ховала маленькі сірі очі (ніби він весь був налитий портером), і надзвичайна неохайність — від рідкого масного волосся до великих босих ніг в якихось горностаєвих туфлях.

— А грошей же, грошей скільки! — сказав Ко-зельцов-перший, входячи в балаган і з мимовільною жадібністю втуплюючи очі в купу асигнацій.—Хоч би половину позичили, Василю Михайловичу!

Обозний офіцер, немов спійманий на крадіжці, весь пересмикнувся, побачивши гостя, і, збираючи гроші, не підводячись, вклонився.

— Ох, коли б мої були... Казенні, голубчику! А це хто з вами? — сказав він, ховаючи гроші в скриньку, що стояла біля нього, і прямо дивлячись на Володю.

— Це мій брат, з корпусу приїхав. Та ось ми заїхали довідатись у вас, де полк стоїть.

— Сідайте, панове,— сказав він, встаючи і, не звертаючи уваги на гостей, виходячи до намету.— Випити не хочете? Портерчику, може? — сказав він звідти.

— Не завадить, Василю Михайловичу!

Володя був вражений величчю обозного офіцера, його недбалою манерою і пошаною, з якою звертався до нього брат.

"Мабуть, це дуже хороший у них офіцер, якого всі поважають; певно, простий, дуже хоробрий і гостинний",— подумав він, скромно й несміливо сідаючи на диван.

— То де ж наш полк стоїть? — спитав з намету старший брат.

— Що?

Він повторив запитання.

— Сьогодні в мене Зейфер був: він розказував, що перейшли вчора на п'ятий бастіон.

— Напевне?

— Коли я кажу, значить, певно; а втім, чорт його знає! Йому й збрехати нічого не варт. То що ж, будете портер пити? — сказав обозний офіцер усе з намету.

— А мабуть, вип'ю,— мовив Козельцов.

— А ви вип'єте, Йосипе Гнатовичу? — вів далі голос у наметі, мабуть, звертаючись до комісіонера, що спав.— Годі спати: вже восьма година.

— Чого ви причепились до мене! я не сплю,— відповів лінивий тоненький голосок, приємно гаркавлячи на буквах л і р.

— Ну, вставайте: мені без вас скучно. І обозний офіцер вийшов до гостей.

— Дай портеру. Сімферопольського! — гукнув він.

Денщик з гордим виразом обличчя, як здалося Володі, увійшов у балаган і з-під нього, навіть штовхнувши офіцера, витяг портер.

— Еге, голубчику,— сказав обозний офіцер, наливаючи в склянки,— тепер новий полковий командир у нас. Грошки потрібні, всячиною обзаводитися.

— Ну, цей, я думаю, зовсім особливий, нове покоління,— мовив Козельцов, чемно взявши склянку в руку.

— Еге, нове покоління! Такий самий скупердяга буде. Як батальйоном командував, то як галасував, а тепер іншої співає. Не можна, голубчику!

— Та воно так.

Менший брат нічого не розумів, що вони говорять, але йому невиразно здавалося, що брат каже не те, що думає, а ніби через те тільки, що п'є портер цього офіцера.

Пляшку портеру було вже випито, і розмова тривала вже досить довго в тому ж роді, як поли намету розгорнулися, і з нього виступив невисокий свіжий мужчина в синьому атласному халаті з китичками, в кашкеті з червоною околичкою і кокардою. Він вийшов, поправляючи свої чорні вусики, і, дивлячись кудись на килим, ледь помітним рухом плеча відповів на поклони офіцерів.

— А дай і я вип'ю скляночку! — мовив він, сідаючи біля стола.— Що це, ви з Петербурга їдете, юначе? — сказав він, ласкаво звертаючись до Володі.

— Атож, у Севастополь їду. — • Самі просилися?

— Сам.

— І що вам за охота, панове, я не розумію! — вів далі комісіонер.— Я тепер би, здається, пішки ладен був піти звідси, якби пустили, в Петербург. Остогидло, їй-богу, це собаче життя!

— Чим же тут погано вам? — сказав старший Козельцов, звертаючись до нього.— Ще вам би не життя тут!

Комісіонер подививсь на нього й одвернувся.

— Ця небезпека ("про яку він говорить небезпеку, сидячи на Північній",— подумав Козельцов), не-статки, нічого добути не можна,— продовжував він, звертаючись усе до Володі.— І що вам за охота, я зовсім вас не розумію, панове! Хоч би вигоди якісь були, а то так. Ну, чи добре це, у ваші літа раптом зостанетесь калікою на весь вік?

— Кому потрібні прибутки, а хто з честі служить! — з досадою в голосі знову втрутився Козельцов-старший.

— Нащо честі шукати, як нічого не мати! — презирливо сміючись, мовив комісіонер, звертаючись до обозного офіцера, що теж засміявся при цьому.— Заведи-но з "Лючії" ми послухаємо,— сказав він, показуючи на скриньку з музикою,— я люблю її...

— Що, він хороша людина, цей Василь Михайлович? — спитав Володя брата, коли вони вже смерком вийшли з балагана й поїхали далі до Севастополя.

— Нічого, тільки скупа шельма така, що страх! Він же щонайменше має триста карбованців на місяць! А живе, як свиня, ти ж бачив. А комісіонера того я бачити не можу, я його поб'ю колись. Ця ж каналія з Туреччини тисяч дванадцять вивіз...— І Козельцов став розводитись про хабарництво, трошки (сказати по правді) з тією особливою злобою людини, яка гудить не за те, що хабарництво — зло, а за те, що їй досадно, що є люди, які користуються з нього.

10

Володя не те щоб був пе в настрої, коли вже майже вночі під'їздив до великого мосту через бухту, але він відчував якийсь тягар на серці. Все, що він бачив і чув, так мало відповідало його минулим недавнім враженням: паркетна світла велика зала екзамену, веселі, добрі голоси й сміх товаришів, новий мундир, улюблений цар, якого він сім років звик бачити і який, прощаючись з ними із сльозами, називав їх дітьми своїми,— і так мало все, що він бачив, схоже на його прекрасні, райдужні, великодушні мрії.

<>

1 "Люція ді Ламмермур" — опера італійського композитора Г. Доницетті (1797—1848).

— Ну, ось ми й приїхали! — сказав старший брат, коли вони, під'їхавши до Михайлівської батареї, встали з візка.— Якщо нас пропустять на мосту, ми зараз же підемо в Миколаївські казарми. Ти там залишишся до ранку, а я піду в полк — довідаюсь, де твоя батарея стоїть, і завтра прийду по тебе.

— Навіщо ж? краще разом підемо,— сказав Володя.— І я піду з тобою на бастіон. Бо вже ж однаково: звикати треба. Якщо ти підеш, і я можу.

— Краще не йти.

— Ні, будь ласка, я хоч узнаю, як...

— Я раджу не йти, а втім...

Небо було чисте й темне; зірки й вогні бомб та пострілів, що безперестанку рухалися, вже яскраво світилися в темряві. Велика біла будівля батареї та початок мосту видніли з темряви. Буквально кожної секунди кілька гарматних пострілів і вибухів, швидко один за одним або разом, гучніше й виразніше стрясали повітря. Крізь цей гуркіт, ніби вторуючи йому, чулося похмуре бурчання бухти. З моря повівав вітрець, і пахло вологістю. Брати підійшли до мосту. Якийсь ополченець стукнув незграбно рушницею на руку й крикнув:

— Хто йде?

— Солдат!

— Не велено пускати!

— Та як же! Нам треба.

— Офіцера спитайте.

Офіцер, що дрімав, сидючи на якорі, підвівся й звелів пропустити.

— Туди можна, звідти не можна. Куди лізеш усі разом! — крикнув він на полкові вози, які товпилися біля в'їзду, високо накладені турами.

Сходячи на перший понтон, брати зіткнулися з солдатами, які, голосно розмовляючи, йшли звідти.

— Коли він амунішні¹ одержав, значить, він розрахувався цілком, от що...

— Ех, браточки! — сказав другий голос.— Як на Північну перевалиш, світ побачиш, їй-богу! Зовсім повітря інше.

— Говори більше! — сказав перший.— Недавно отут прилетіла окаянна, двом матросам ноги поодри-вала,— то не говори краще.

Брати перейшли перший понтон, дожидаючи візка, і спинилися на другому, який подекуди вже заливало водою. Вітер, що здавався легким на полі, тут був дуже сильний і поривчастий; міст хитало, і хвилі, з шумом ударяючись об колоди й розрізуючись на якорях та канатах, заливали дошки. Праворуч туманно-вороже шуміло й чорніло море, відокремлюючись безмежно-рівною чорною лінією від зоряного, ясно-сіруватого на злитті з морем обрію; і далеко десь світилися вогні на ворожому флоті; ліворуч чорніла темна маса нашого корабля, і чути було удари хвиль об борти його; видно було пароплав, що шумливо й швидко посувався від Північної. Вогонь бомби, яка розірвалася біля нього, освітив умить високо навалені тури на палубі, двох людей, що стояли наверху, та білу піну й бризки зеленавих хвиль, які розтинав пароплав. Край мосту сидів, звисивши ноги у воду, якийсь матрос у самій сорочці й лагодив

щось у понтоні; попереду, над Севастополем, носилися ті самі вогні, і голосніше, голосніше долинали страшні звуки. Хвиля, набігши з моря, розлилася по правий бік мосту й замочила ноги Володі; два солдати, хляпаючи ногами по воді, пройшли повз нього. Щось раптом

1 Амунішні — амунічні гроші видавалися військовослужбовцям на лагодження обмундирування.

з тріскотом освітило міст спереду, віз, що їхав по ньому, і верхівця, і осколки, із свистом здіймаючи бризки, попадали у воду.

— А, Михайло Семенович! — мовив верхівець, спиняючи коня проти старшого Козельцова,— що, вже зовсім поправились?

— Як бачите. Куди вас бог несе?

— На Північну по патрони: я ж тепер за полкового ад'ютанта... штурму чекаємо з години на годину, а й по п'ять патронів у сумці нема. Чудові розпорядження!

— А де ж Марцов?

— Учора ногу відірвало... в місті, в кімнаті спав... Може, ви його застанете, він на перев'язному пункті.

— Полк на п'ятому, правда?

— Атож, на місце М...ців заступили. Ви зайдіть на перев'язний пункт: там наші є — вас проведуть.

— Ну, а квартира моя на Морській ціла?

— І, голубе! вже давно всю розбили бомбами. Ви не впізнаєте тепер Севастополя; уже жінок ані душі нема, ні тракторів, ні музики; вчора останній заклад переїхав. Тепер страшенно сумно стало... Прощайте!

І офіцер риссю поїхав далі.

Володі раптом стало дуже страшно: йому все здавалося, що зараз прилетить ядро або осколок і вдарить його прямо в голову. Ця вогка темрява, всі звуки ці, особливо буркотливе плюскання хвиль,— здавалося, все говорило йому, щоб він не йшов далі, що не чекає його тут нічого доброго, що нога його вже ніколи більше не ступить на російську землю по цей бік бухти, щоб зразу ж він вернувся й тікав куди-небудь, якомога далі від цього страшного місця смерті. "Але, може, вже пізно, вже вирішено тепер",— подумав він, здригаючись почасти від цієї думки, почасти від того, що вода проступила йому крізь чоботи й мочила ноги.

Володя глибоко зітхнув і одійшов трохи вбік від брата.

— Господи! невже ж мене вб'ють, саме мене? Господи, помилуй мене!
— вимовив він пошепки й перехрестився.

— Ну, ходімо, Володю! — сказав старший брат, коли візок виїхав на міст.— Бачив бомбу?

На мосту зустрічались братам вози з пораненими, з турами, один з меблями, що їх везла якась жінка. А на тому боці ніхто не затримав їх.

Інстинктивно, тримаючись стінки Миколаївської батареї брати, мовчки, прислухаючись до звуків бомб, що лопалися вже тут над головами, і до ревіння осколків, що валилися зверху, прийшли до того місця батареї, де образ. Тут довідались вони, що п'ята легка, до якої призначено було Володю, стоїть на Корабельній, і вирішили разом, незважаючи на небезпеку, йти ночувати до старшого брата, на п'ятий

бастіон, а звідти завтра на батарею. Повернувши в коридор, ступаючи через ноги солдатів, що спали вздовж усієї стіни батареї, вони, нарешті, прийшли на перев'язний пункт.

11

Увійшовши в першу кімнату, обставлену ліжками, на яких лежали поранені, і сповнену тим важким, огидно-жахливим госпітальним духом, вони зустріли двох сестер-жалібниць, що виходили їм назустріч.

о

1 Миколаївська батарея — величезна кам'яна споруда на південній стороні Севастополя, якої не пробивали бомби.

Одна, жінка років п'ятдесяти, з чорними очима й суворим виразом обличчя, несла бинти й корпію й давала накази молодому хлопцеві, фельдшерові, який ішов за нею; друга, дуже гарненька дівчина, років двадцяти, з блідим і ніжним білявим личком, що якось особливо мило-безпорадно дивилося з-під білого чепчика, який облямовував їй обличчя, йшла, руки в кишенях фартуха, понурившись, біля старшої і, здавалося, боялась одставати від неї.

Козельцов звернувся до них із запитанням, чи не знають вони, де Марцов, якому вчора одірвало ногу.

— Це, здається, з П. полку? — спитала старша.— Що, він вам родич?

— Ні, товариш.

— Гм! Проведіть їх,—сказала вона молодій сестрі іо-французькому,— осюди,—а сама підійшла з фельдшером до пораненого.

— Ходімо ж, чого ти дивишся! — сказав Козельцов Володі, що, підвівши брови, з якимсь страдницьким виразом, не міг одірватися — дививсь на поранених.— Ходімо ж.

Володя пішов з братом, але все не перестаючи оглядатися й несвідомо повторюючи:

— Ох, боже мій! Ох, боже мій!

— Мабуть, вони недавно тут? — спитала сестра в Козельцова, показуючи на Володю, який, охкаючи й зітхаючи, йшов за ними по коридору.

— Тільки що приїхав.

Гарненька сестра подивилася на Володю й раптом заплакала.

— Боже мій, боже мій! Коли це все закінчиться! — сказала вона з одчаєм у голосі.

Вони увійшли в офіцерську палату. Марцов лежав навznak, закинувши жилаві, голі до ліктів руки за голову і з виразом на жовтому обличчі людини, яка зціпила зуби, щоб не кричати від болю. Ціла нога була в панчосі висунута з-під ковдри, і видно було, як він на ній судорожно перебирає пальцями.

— Ну що, як вам? — спитала сестра, своїми тоненькими, ніжними пальцями, на одному з яких, Володя помітив, був золотий перстеник, підіймаючи його трохи лису голову й поправляючи подушку.— Ось ваші товариші прийшли вас провідати.

— Розуміється, боляче,— сердито сказав він.— Облиште, мені добре! — І пальці в панчосі заворушилися ще швидше.— Здрастуйте! Як вас звуть, вибачте,— сказав він, звертаючись до Козельцова.— Ага, вибач,

тут усе забудеш,— мовив він, коли той сказав йому своє прізвище.— Ми ж з тобою разом жили,— додав він без будь-якого вияву задоволення, запитливо дивлячись на Володю.

— Це мій брат, сьогодні приїхав з Петербурга.,

— Гм! А я ось і повну вислужив,— сказав він, скривлюючись.— Ой, як боляче!.. Та вже краще б кінець швидше.

Він смикнув ногу і, промимривши щось, затулив обличчя руками.

— Йому треба дати спокій,— сказала пошепки сестра, із сльозами на очах,— йому дуже погано.

Браги ще на Північній вирішили йти разом на п'ятий бастіон; але, виходячи з Миколаївської батареї, вони наче умовились не наражатись даремно на небезпеку і, нічого не говорячи про це, вирішили йти кожному окремо.

— Тільки як ти знайдеш, Володю? — сказав старший.— А втім, Ніколаєв тебе проведе на Корабельну, а я піду сам і завтра в тебе буду.

Більше нічого не було сказано при цьому останньому прощанні між двома братами.

12

Гуркіт гармат тривав з тією самою силою, але Ка-терининська вулиця, якою йшов Володя, з мовчазним Ніколаєвим позаду нього, була пустельна і тиха. В темряві видно було йому тільки широку вулицю з білими, в багатьох місцях зруйнованими стінами великих будинків і кам'яний тротуар, по якому він ішов; зрідка зустрічалися солдати й офіцери. Проходячи лівим боком, біля Адміралтейства, при світлі якогось яскравого вогню, що горів за стіною, він побачив посаджені вздовж

тротуару акації з зеленими підпірками та миршаве запорошене листя цих акацій. Кроки свої й Ніколаєва, який важко дихав, ідучи за ним, він чув виразно. Він нічого не думав: гарненька сестра-жалібниця, нога Марцова з пальцями, що ворухилися в панчосі, темрява, бомби й різні образи смерті неясно перебігали в його уяві. Вся його молода вразлива душа зіщулилась і нила під впливом усвідомлення самотності й загальної байдужості до його долі в той час, як він був у небезпеці. "Уб'ють, буду мучитись, страждати,—і ніхто не заплаче!" І все це замість сповненого енергії й співчуття життя героя, про яке він мріяв так славно. Бомби лопались і свистіли дедалі ближче, Ніколаєв зітхав частіше й не порушував мовчанки. Проходячи через міст, що вів на Корабельну, він побачив, як щось, свистячи, влетіло недалеко від нього в бухту, на секунду багрово освітіло лілові хвилі, зникло і потім з бризками піднялося звідти.

— Ач, не задихнулась! — сказав Ніколаєв.

— Еге,— відповів він, мимоволі й несподівано для себе якимсь тоненьким-тоненьким, пискливим голоском.

Зустрічалися носилки з пораненими, знову полкові вози з турами; якийсь полк зустрівся на Корабельній; верхівці проїздили мимо. Один з них був офіцер з козаком. Він їхав риссю, але, побачивши Володю, притримав коня біля нього, вдивився йому в обличчя, одвернувся й поїхав геть, ударивши нагайкою коня. "Сам, сам-один! усім байдуже, чи є я, чи нема мене на світі!",— подумав з жахом бідний хлопчина, і йому без жартів захотілося плакати.

Вибравшись на гору повз якусь високу білу стіну, він увійшов у вулицю розбитих маленьких будиночків, безперестанку освітлюваних бомбами. П'яна, розхристана жінка, виходячи з хвіртки з матросом, наткнулася на нього.

— Тому, коли б він був благородний чооік,— пробурмотіла вона,— пардон, ваш благородіє охвицер!

Серце дедалі більше нило в бідного хлопчини; а на чорному обрії частіше й частіше спалахувала блискавка, і бомби частіше й частіше свистіли й лопалися біля нього. Ніколаєв глибоко зітхнув і раптом почав говорити якимсь, як це здалося Володі, замогильним голосом.

— От усе квапилися з губернії їхати. їхати та їхати. Є куди квапитись! Котрі розумні пани, то ледве трошечки поранені, живуть собі в ошпиталі. Так ото добре, що краще не треба.

— Та що ж, коли брат уже здоровий тепер,— відповів Володя, сподіваючись хоч розмовою розігнати почуття, що опанувало його.

— Здоровий! Яке його здоров'я, коли він зовсім хворий! Котрі й справдешні здорові, то й ті, котрі розумні, живуть в ошпиталі в такий час. Що тут радості багато, чи що? Або ногу, або руку одірве — ось тобі і все! Чи далеко до гріха! Вже нащо тут, у городу, не те, що на баксіоні, і то страх який. Ідеш •

Імолитви всі перечитаєш. Ач, бестія, так повз тебе й дзикне! — додав він, звертаючи увагу на звук осколка, що продзижчав близько.— Ось тепереньки,— вів далі Ніколаєв,— звелів ваше благородіє провести. Наше діло звісне: що наказано, те повинен сповняти; а головне ж — візка так на якогось солдатика кинули, і вузол розв'язаний. Іди та йди; а що з майна пропаде, Ніколаєв відповідай.

Пройшовши ще кілька кроків, вони вийшли на майдан. Ніколаєв мовчав і зітхав.

— Он артилерія ваша стоїть, ваше благородіє! — сказав він раптом.— У вартового спитаєте; він вам покаже.— І Володя, пройшовши кілька кроків, перестав чути за собою звуки зітхань Ніколаєва.

Він раптом відчув себе зовсім, остаточно одним. Ця свідомість самотності в небезпеці — перед смертю, як йому здавалося,— страшенно важким, холодним каменем лягла йому на серце. Він спинився серед майдану, озирнувся: чи не бачить його хто-небудь, схопився за голову і з жахом проговорив і подумав: "Господи! невже я боягуз, підлий, гідкий, нікчемний боягуз? Невже за вітчизну, за царя, за І. якого я з насолодою мріяв померти так недавно, я не І можу померти чесно? Ні! я нещасне, жалюгідне створіння!" — І Володя із справжнім почуттям одчаю й розчарування в самому собі спитав у вартового, де дім батареиноного командира, і підійшов, куди пока'. зали.

13

Житло батареиноного командира, яке показав йому вартовий, був невеликий двоповерховий будиночок із входом з двору. В одному з вікон, заліпленому папером, світився слабенький вогник свічки. Денщик

сидів на ґанку й кутив люльку. Він пішов доповісти батареиноному командирові і увів Володю в кімнату. У кімнаті між двома вікнами, під розбитим дзеркалом, стояв стіл, завалений казенними паперами, кілька стільців і залізне ліжко з чистою постіллю й маленьким килимком біля нього.

Коло самих дверей стояв вродливий чоловік з великими вусами — фельдфебель,— у тесаку й шинелі, на якій висіли хрест і угорська медаль. Посеред кімнати туди й сюди ходив невисокий, років сорока, штаб-офіцер з підв'язаною розпухлою щокою, в тонкій старенькій шинелі.

— Маю честь з'явитися, прикомандирований до п'ятої легкої, прапорщик Козельцов-другий,— проговорив Володя завчену фразу, входячи в кімнату.

Батарейний командир сухо відповів на уклін і, не подаючи руки, запросив його сідати.

Володя несміливо сів на стілець біля письмового стола й став перебирати в пальцях ножиці, що трапилися йому до рук. Батарейний командир, закривши руки за спину й похиливши голову, лише зрідка поглядаючи на руки, що вертіли ножиці, мовчки ходив по кімнаті з виглядом людини, яка згадує щось.

Батарейний командир був досить товстий чоловічок, з чималою лисиною на маківці, густими вусами, які пущені були прямо й затуляли рот, і великими приємними карими очима. Руки в нього були гарні, чисті й пухлі, ніжки дуже вивернуті, ступали впевнено і з деякою фертуватістю, яка доводила, що батарейний командир був не сором'язливим.

— До речі,— сказав він, спиняючись проти фельдфебеля,— ящиковим 1 треба буде із завтрашнього дня ще по гарцеві додати, а то вони в нас худі. Як ти думаєш?

— Що ж, додати можна, ваше високоблагородіє! Тепер усе ж дешевший овес став,— відповів фельдфебель, ворухачи пальцями на руках, які він тримав по швах, але які, очевидно, звичні були жестом допомагати розмові.— А ще фуражир наш Францук учора мені з обозу записку прислав, ваше високоблагородіє, що осей неодмінно нам треба буде там купити,— кажуть, дешеві,— то як зводите наказати?

— Що ж, купити: в нього ж гроші є.— І батарейний командир знову став ходити по кімнаті.— А де ваші речі? — спитав він раптом Володю, спиняючись проти нього.

Сердешного Володю так мучила думка, що він

1 Ящикові — коні в артилерії, що перевозили снаряди.

Боягуз, що в кожному погляді, в кожному слові він вбачав презирство до себе, яв до жалюгідного боягуза. Йому здалося, що батарейний командир уже розгадав його таємницю й кепкує з нього. Він, зніяковівши, відповів, що речі на Графській і що завтра брат обіцяв їх доставити йому.

Але підполковник не дослухав його і, звернувшись до фельдфебеля, спитав:

— Де б нам примістити прапорщика?

— Прапорщика? — сказав фельдфебель, ще більше конфузючи Володю побіжним, кинутим на нього поглядом, що висловлював ніби запитання: "Ну що це за прапорщик, і чи варто його приміщувати кудись?" — Та ось унизу, ваше високоблагородіє, у штабс-капітана можуть приміститися їхнє благородіє,— вів далі він, подумавши трохи,— тепер штабс-капітан на баксіоні, то їхнє ліжко порожнє застається.

— Ну ось, чи не хочете поки що? — сказав батарейний командир.— Ви, я думаю, стомилися, а завтра краще влаштуємо.

Володя встав і вклонився.

— Чи не хочете чаю? — сказав батарейний командир, коли Володя вже підходив до дверей.— Можна самовар наставити.

Володя вклонився і вийшов. Полковницький денщик провів його вниз й завів у голу, брудну кімнату, де валявся різний мотлох і стояло залізне ліжко без білизни й ковдри. На ліжку, вкрившись грубою шинелею, спав якийсь чоловік у рожевій сорочці.

Володя подумав був, що то солдат.

— Петре Миколайовичу! — сказав денщик, штовхаючи в плече сплячого.— Тут прапорщик ляжуть... Це наш юнкер,— додав він, звертаючись до прапорщика.

— О, не турбуйтеся, будь ласка! — сказав Володя; але юнкер, високий, дебелий, молодий, з вродливою, але дуже дурною фізіономією, устав з ліжка, накинув шинелю і, видно, не прочумавшись іще добре, вийшов з кімнати.

— Нічого, я надворі ляжу,— пробурмотів він.

14

Залишившись на самоті зі своїми думками, першим почуттям Володі була огида до того безладного, безрадісного стану, в якому перебувала душа його. Йому захотілося заснути й забути все навколо, а головне — самого себе. Він загасив свічку, ліг на ліжку і, скинувши з себе шинелю, накрився з головою, щоб позбутися страху темряви, який йому ще з дитинства був властивий. Але раптом йому спала думка, що прилетить бомба, проб'є дах і вб'є його. Він почав вслухатися; над самою головою в нього чути було кроки батарееного командира.

"А втім, якщо й прилетить.— подумав він,— то перше вб'є нагорі, а потім мене; принаймні не мене самого". Ця думка заспокоїла його трохи; він став був засипати. "Ну що, коли раптом уночі захоплять Севастополь і французи вдеруться сюди? Чим буду оборонятись?" Він знову встав і походив по кімнаті. Страх справжньої небезпеки заглушив таємничий страх темряви. —Окрім сідла та самовара, в кімнаті нічого твердого не було. "Я падлюка, я боягуз, мерзенний боягуз!" — раптом подумав він і знову перейшов до важкого почуття презирства, огиди навіть до самого себе. Він знову ліг і намагався не думати. Тоді враження дня мимоволі зринали в уяві під безперестанні звуки бомбардування, від яких деренчали шибки в єдиному вікні і які знову нагадували про небезпеку: то йому ввижались поранені і кров, то бомби й осколки, які влітають у

кімнату, то гарненька сестра-жалібниця, що робить йому, вмираючому, перев'язку й плаче над ним, то мати його, що проводить його в повітовому місті і палко, із сльозами, молиться перед чудотворною іконою,— і знову сон здається йому неможливим. Та раптом думка про бога всемогутнього, доброго, який усе може зробити й почує всяку молитву, ясно прийшла в голову. Він став навколішки, перехрестився й склав руки так,

I

як його в дитинстві ще вчили молитися. Цей жест раптом переніс його до давно забутого радісного почуття.

"Якщо треба вмерти, треба, щоб мене не було, зроби це, господи,— думав він,— швидше зроби це; але якщо потрібна хоробрість, потрібна твердість, яких у мене нема,— дай мені їх, але визволи від сорому й ганьби, яких я не можу терпіти, але навчи, що мені робити, щоб виконати твою волю".

Дитяча, залякана, обмежена душа раптом змужніла, просвітліла й побачила нові, просторі, ясні обрії. Багато ще передумав і пережив він за той короткий час, поки тривало це почуття, але заснув скоро спокійно й безтурботно, під звуки невпинної тріскотняви, гуркоту бомбардування й деренчання шибок.

Господи великий! тільки ти один чув і знаєш ті прості, але палкі й розпачливі мольби невідання, неясного каяття й страждання, які сходили до тебе з цього страшного місця смерті,— від генерала, що за секунду перед цим думав про сніданок і Георгія на шию, але із страхом чує близькість твою, до змученого, голодного, вошивого солдата, що впав на голій підлозі Миколаївської батареї й просить тебе швидше дати йому там несвідомо передчувану ним нагороду за всі незаслужені страждання! Так, ти не втомлювався слухати благання дітей твоїх,

посилаєш їм скрізь ангела-утішителя, що вкладав у душу терпіння, почуття обов'язку й відряду надії.

15

Старший Козельцов, зустрівши на вулиці солдата свого полку, з ним разом подався просто до п'ятого бастіону.

Попід стінку держіться, ваше благородіє! — сказав солдат.

— А що?

— Небезпечно, ваше благородіє; он вона аж через несе,— мовив солдат, прислухаючись до звуку ядра, що просвистіло і вдарилося об суху дорогу по той бік вулиці.

Козельцов, не слухаючи солдата, бадьоро пішов серединою вулиці.

Усе ті самі були вулиці, ті самі, навіть частіші, вогні, звуки, стогін, зустрічі з пораненими і ті самі батареї, бруствери й траншеї, які були навесні, коли він був у Севастополі; але все це чомусь було тепер сумніше і разом енергійніше,— пробоїн у домах більше, світла у вікнах уже зовсім нема, крім дому Ку-щина (госпіталю), жінки ні одної не зустрічається,—

, на всьому лежить тепер не колишній характер звички й безтурботності, а якийсь відбиток важкого чекання, втоми й напруженості.

Та ось уже остання траншея, ось і голос солдатика П. полку, що впізнав свого колишнього ротного командира, ось і третій батальйон стоїть у темряві, притулившись біля стінки, зрідка вмиль освітлюваний

1 пострілами і чутний стриманим гомоном і побризкуванням рушниць.

— Де командир полку? — спитав Козельцов.

— У бліндажі у флотських, ваше благородіє! — відповідав догідливий солдатик.— Будьте ласкаві, я вас проведу.

З траншеї в траншею солдат привів Козельцова до канавки в траншеї. У канавці сидів матрос, покурюючи люлечку; за ним видно було двері, крізь щілину яких просвічувало світло.

— Можна зайти?

— Зараз доповім,— і матрос увійшов у двері. Два голоси говорили за дверима.

— Якщо Пруссія і далі додержуватиме нейтралітету,— говорив один голос,— то Австрія теж...

— Та що Австрія,— говорив другий,— коли слов'янські землі... Ну, проси.

Козельцов ніколи не був у цьому бліндажі. Він вразив його своєю чепурністю. Підлога була паркетна, ширмочками позакривані дізери. Двоє ліжок стояло під стінами, в кутку висіла нелика, в золотій шаті ікона божої матері, і перед нею світилася рожева лампадка. На одному з ліжок спав моряк, зовсім одягнений, на другому, перед столом, на якому стояли дві пляшки початого вина, сиділи ті, що розмовляли,— новий полковий командир і ад'ютант. Хоч Козельцов був аж ніяк не боягуз і зовсім ні в чому не був винен ні перед урядом, ні перед полковим командиром, він боявся, і жижки в нього затрусились, коли він побачив полковника, колишнього недавнього свого товариша: так гордо встав цей полковник і вислухав його. До того ж і ад'ютант, що сидів тут-таки, бентежив своєю позою і поглядом, що говорили: "Я тільки приятель

вашого полкового командира. Ви не до мене з'являєтесь, і я від вас ніякої шанобливості не можу й не хочу вимагати". "Дивна річ,— думав Козельцов, дивлячись на свого командира,— тільки сім тижнів, як він прийняв полк, а як уже у всьому, що його оточує,— в його одежі, поставі, погляді,— видно владу полкового командира, цю владу, засновану не так на роках, на старшинстві служби,

на воєнній гідності, як на багатстві полкового командира. Чи давно,— думав він,— цей самий Батрищев бенкетував з нами, носив тижнями ситцеву немазку сорочку і їв, ніколи не запрошуючи до себе, повсякчасні битки й вареники! А тепер! голландська сорочка вже стирчить з-під драпового з широкими рукавами сюртука, сигара на десять карбованців у руці, на столі за шість карбованців лафіт ',— усе це закуплене за неймовірну ціну через квартирмейстера в Сімферополі,— і в очах отой вираз холодної гордості аристократа багатства, що каже вам: хоч я тобі й товариш, бо я полковий командир нової школи, але не забувай, що в тебе шістдесят карбованців на третину утримання, а в мене десятки тисяч переходять через руки, і повір, що я знаю, як ти ладен би півжиття віддати за те тільки, щоб бути на моєму місці".

— Ви довгенько лікувались,— сказав полковник Козельцову, холодно дивлячись на нього.

— Хворий був, полковнику, ще й тепер рана як слід не затяглась.

— То ви даремно приїхали,— з недовірливим поглядом на дебелу постать офіцера мовив полковник. —Але ж ви можете виконувати службу?

— Аякже, можу.

— Ну й дуже радий. То ви прийміть від прапорщика Зайцева дев'яту роту — вашу колишню; зараз же ви одержите наказ.

— Слухаю.

— Потрудіться, коли ви підете, послати до мене полкового ад'ютанта,
— закінчив полковий командир, легким поклоном даючи відчутти, що аудієнція закінчена.

О

1 Лафіт— вищий сорт французького вина.

Вийшовши з бліндажа, Козельцов кілька разів промимрив щось і знизав плечима, начебто йому було чогось боляче, ніяково чи досадно, і досадно не на полкового командира (не було за що), а сам собою та з усього оточення він був начебто невдоволений. Дисципліна й умова її — субординація — тільки приємна, як усякі узаконені стосунки, коли вона заснована, крім взаємної свідомості в необхідності її, на визнаній з боку нижчого перевазі в досвідченості, воєнній гідності чи навіть просто в моральній досконалості; але зате, як тільки дисципліна заснована, як у нас часто трапляється, на випадковості чи грошовому принципі,— вона завяеди переходить, з одного боку, в бундючність, з другого — в приховану заздрість і досаду і замість корисного впливу з'єднання мас в одно ціле справляє зовсім протилежний вплив. Людина, що не почуває в собі сили внутрішньою гідністю викликати пошану, інстинктивно боїться зближення з підлеглими й намагається зовнішніми виявами поважності усунути від себе критику. Підлеглі, бачачи самий цей зовнішній, образливий для себе бік,—уже за ним, здебільшого несправедливо, не припускають нічого доброго.

16

Козельцов, перш ніж іти до своїх офіцерів, пішов привітатись із своєю ротою й подивитися, де вона стоїть. Бруствери з турів, фігури траншей, гармати, повз які він проходив, навіть осколки й бомби, об які він спотикався дорогою,— все це, безперестанку освітлюване вогнями

пострілів, було йому добре знайоме. Все це яскраво врізалось у нього в пам'яті три місяці тому, протягом двох тижнів, які він, не виходячи, пробув на цьому самому бастіоні. Хоч багато було жахливого в цьому спогаді, якась принадність минулого домішувалася до нього, і він із задоволенням, начебто приємні були проведені тут два тижні, впізнавав знайомі місця та речі. Рота була розташована по захисній стінці до шостого бастіону.

Козельцов увійшов у довгий, зовсім відкритий з боку входу бліндаж, в якому, йому сказали, стоїть дев'ята рота. Буквально ноги його було куди поставити у всьому бліндажі: так у ньому від самого входу повно було солдатів. З одного боку в ньому світила лойова крива свічка, яку, лежачи, тримав солдатик. Другий солдатик по складах читав якусь книжку, тримаючи її біля самої свічки. В смердючому нім-світлі бліндажа видно було підведені голови, що жадібно слухали читця. Книжка була азбука, і, входячи в бліндаж, Козельцов почув таке:

— "Страх... смер-ті є природже-не почуття люди> ни".

— Здійміть із свічки! — мовив голос.— Книжка гарна.

— "Бог... мій..." — продовжував читець. .

Коли Козельцов спитав фельдфебеля, читець замовк, солдати заворушилися, закашляли, за сякались, як завжди після стриманої мовчанки; фельдфебель, застібаючись, підвівся біля групи читця і, ступаючи через ноги й по ногах тих, яким нікуди було прибрати їх, вийшов до офіцера.

— Здрастуй, брате! Що, це вся наша рота?

— Здравія бажаєм! З приїздом, ваше благородіє! — відповів фельдфебель, весело й приязно дивлячись на Козельцова.— Як

здоров'ям поправились, ваше благородіє? Ну, і слава богу! А то ми без вас скучили.

Видно тепер було, що Козельцова любили в роті. В глибині бліндажа почулися голоси: "Старий ротний приїхав, що поранений був, Козельцов, Михайло Семенович", і т. п.; дехто навіть підсунувся до нього, барабанщик привітався.

— Здрастуй, Обанчук! — сказав Козельцов.— Цілий? — Здорові були, хлопці! — сказав він потім, підвищуючи голос.

— Здравія бажаєм! — загуло в бліндажі.

— Як живете, хлопці?

— Погано, ваше благородіє: замучує француз,— отак дурно б'є з-за шансів, та й годі, а в поле не виходить.

— А може, на моє щастя, бог дасть, і вийде в поле, хлопці! — сказав Козельцов.— Уже мені з вами не вперше: знов поб'ємо.

— Раді старатись, ваше благородіє! — сказало кілька голосів.

— Що ж, вони справді сміливі, їх благородіє і страх які сміливі! — мовив барабанщик неголосно,

але так, що чути було, звертаючись до другого солдата, начебто виправдуючись перед ним за слова і ротного командира й переконуючи його, що в них нічого нема чванливого й неправдоподібного.

Від солдатиків Козельцов перейшов у оборонну казарму, до товаришів-офіцерів.

У великій кімнаті казарми було тьма люду: морські, артилерійські й піхотні офіцери. Одні спали, другі розмовляли, сидючи на якомусь ящику й лафеті фортечної гармати; треті, утворюючи найбільшу за складом і найгаласливішу групу, сиділи на підлозі, на дпох розстелених бурках, пили портер і грали в карти.

— А! Козельцов, Козельцов! добре, що приїхав, молодець!.. Як рана? — почулося з усіх боків. І тут видно було, що його люблять і раді з його приїзду.

Потиснувши руки знайомим, Козельцов приєднався до гамірної групи, що склалася з кількох офіцерів, які грали в карти. Між ними були теж його знайомі. Вродливий, худорлявий брюнет, з довгим, сухим носом і великими вусами, що продовжувались від щік, банкував білими сухими пальцями, на одному з яких був великий золотий перстень з гербом. Він метав прямо й неакуратно, видимо чимось схвильований і тільки бажаючи здаватися недбалим. Біля нього, з правої руки, лежав, спершись на лікоть, сивий майор, уже добре напідпитку, і з афектацією байдужності понтував на полтиннику і зразу ж розплачувався. З лівої руки навпочіпки сидів червоний, з пітним обличчям офіцерик, вимушено усміхався й жартував, коли били його карти; він ворушив безперестанку одною рукою в порожній кишені шаровар і грав великою маркою, але, очевидно, вже не на чисті, що саме й дратувало вродливого брюнета. По кімнаті, тримаючи в руках велику пачку асигнацій, ходив лисий, з величезним злим ротом, худий і блідий безвусий офіцер і все ставив ва-банк готові гроші й вигравав.

Козельцов випив горілки й підсів до гравців.

— Ану понтирніть, Михайле Семеновичу! — сказав йому банківник. — Силу грошей, надійсь, привезли.

— Де в мене грошам узятися! Навпаки, останні в місті розтринькав.

— Як же! нагріли, певне, кого-небудь у Сімферополі.

— Справді, мало,— сказав Козельцов, але, видимо не бажаючи, щоб йому вірили, розстебнувся й узяв до рук старі карти.

— Спробувати хіба: чого на світі не буває! і комар, бува, що, знаєте, які штуки витинає. Випити тільки треба для сміливості.

І невдовзі, випивши ще три чарки горілки та кілька склянок портеру, він був уже цілком у настрої всього товариства, тобто в тумані й забутті про дійсність, і програвав останні три карбованці.

За маленьким спітнілим офіцером було записано сто п'ятдесят карбованців.

— Ні, не щастить,— сказав він, недбало готуючи нову карту.

— Потрудіться прислати,— сказав йому банків-ник, на хвилинку перестаючи метати й поглядаючи на нього.

— Дозвольте завтра прислати,— відповів пітний офіцер, встаючи і ще більше перебираючи рукою в порожній кишені.

— Гм! — промимрив банківник і, злісно швиргаючи направо, наліво, докидав талію '.— Одначе так не можна,— сказав він, поклавши карти,— я бастую. Так не можна, Захаре Івановичу,— додав він,— ми грали на чисті, а не на запис.

— Що ж, хіба ви сумніваєтеся в мені? Дивно, справді!

— В кого накажете взяти? — пробурмотів майор, що дуже сп'янів на цей час і виграв десь карбованців з вісім.— Я прислав уже понад двадцять карбованців, а виграв — нічого не одержую.

— Де ж і я візьму заплатити,— сказав банківник,— коли на столі грошей нема?

— Я знати не хочу! — закричав майор, підводячись.— Я граю з вами, з чесними людьми, а не з ними.

Пітний офіцер раптом розпалився:

— Я кажу, що заплачу завтра; як же ви смієте мені грубіянити?

— Я кажу, що хочу! Так чесні люди не роблять, ось що! — кричав майор.

— Та годі, Федоре Федоровичу! — заговорили всі, стримуючи майора.
— Облиште!

Але майор, здавалося, тільки й чекав того, аби його просили заспокоїтись, для того, щоб розлюти-

1 Талія — ходж, поки банківник не здасть усієї колоди карт.

тися остаточно. Він раптом схопився й, хитаючись, попрямував до пітного офіцера.

— Я грубіяню? Хто старший за вас, двадцять років своєму цареві служить,— грубіяню? Ах ти, хлопчисько! — раптом запищав він, дедалі більше захоплюючись звуками свого голосу.— Падлюка!

Але спустимо швидше завісу над цією глибоко-сумною сценою. Завтра, сьогодні ж, може, кожен з цих людей весело й гордо піде назустріч смерті і вмере твердо й спокійно; але одна втіха життя в тих умовах, що жахають найхолоднішу уяву, в умовах відсутності всього людського і безнадійності виходу з них, одна утіха є забуття, знищення свідомості. На дні душі в кожного лежить та благородна іскра, яка зробить з нього героя; але іскра та стомлюється горіти яскраво,— настане фатальна хвилина, вона спалахне полум'ям і освітить великі діла.

18

На другий день бомбардування тривало з тією самою силою. Годині об одинадцятій ранку Володя Козельцов сидів у гурті батарейних офіцерів і, вже встигши звикнути до них, придивлявся до нових облич, спостерігав, розпитував і розповідав. Скромна, з деякими претензіями на науковість, розмова артилерійських офіцерів викликала в нього пошану й подобалась йому. А соромлива, невинна і гарна зовнішність Володі схиляла до нього офіцерів. Старший офіцер у батареї, капітан, невисокий рудуватий чоловік, з чубком і гладенькими височками, вихований на старих артилерійських легендах, дамський кавалер і нібито вчений, розпитував Володю про знання його в артилерії, про нові винаходи, ласкаво кепкував з його молодості й гарненького личка і взагалі поводився з ним, як батько з сином, що дуже приємно було Володі. Підпоручик Дяденко, молодий офіцер, що говорив з хохлацькою вимовою, в обідрати шинелі і з розкошланим волоссям, хоч і говорив дуже голосно й безперестанку ловив нагоду про що-небудь я^овчно посперечатись і мав різкі рухи, все-таки подобався Володі, який під цією грубою зовнішністю не міг не бачити в ньому дуже хорошої і надзвичайно доброї людини. Дяденко пропонував безперестанку Володі свої послуги й доводив йому, що всі гармати в Севастополі поставлено не за правилами. Тільки поручик Черновицький, з високо піднятими бровами, хоч і був найчемніший за всіх і одягнений в сюртук, досить чистий, хоч і не новий, але старанно позалатуваний, і показував золотий ланцюжок на атласній жилетці, не подобався Володі. Він усе розпитував його, що робить цар та

військовий міністр, і розповідав йому з ненатуральним захопленням про подвиги хоробрості, вчинені в Севастополі, шкодував за тим, як мало стрічаєш патріотизму і які робляться нерозсудливі розпорядження і т. д., взагалі виявляв багато знання, розуму й благородних почуттів; але чомусь усе це здавалося Володі завченим і неприродним. Головне, він помічав, що інші офіцери майже не розмовляли з Черіовицьким. Юнкер Вланг, якого він розбудив учора, теж був тут. Він нічого не говорив, але, скромно сидячи в куточку, сміявся, коли було щось смішне, згадував, коли забували щось, подавав горілку й робив цигарки для всіх офіцерів. Чи скромні, чемні манери Володі, який поводився з ним гак само, як з офіцером, і не поминав ним, як хлопчиком, чи приємна зовнішність принамували Влангу, як називали його солдати, відмінюючи чомусь у жіночому роді його прізвище, тільки він не зводив своїх добрих, великих дурних очей з обличчя нового офіцера, вгадував наперед й упереджував усі його бажання і весь час перебував у якомусь любовному екстазі, який, звичайно, помітили і взяли на глум офіцери.

Перед обідом змінився штабс-капітан з бастіону й приєднався до їх товариства. Штабс-капітан Краут був білявий, вродливий жвавий офіцер, з великими рудими вусами й бакенбардами; він говорив російською мовою чудово, але занадто правильно й гарно, як на росіянина. В службі і в житті він був такий

самий, як і в мові: він служив прекрасно, був чудовий товариш, найпевніша людина в грошових стосунках; але просто як людина, саме тому, що все це було занадто добре,— чогось у ньому не вистачало. Як усі російські німці, з дивної протилежності ідеальним німецьким німцям, він був практичний до вищої міри.

— Ось він, наш герой з'являється! — сказав капітан саме тоді, як Краут, розмахуючи руками й побризкуючи шпорами, весело входив у кімнату.— Чого хочете, Фрідріху Християновичу: чаю чи горілки?

— Я вже наказав собі чайку поставити,— відповів він,— а горілочки поки що хильнути можна для втіхи душі. Дуже приємно познайомитися;

прошу нас любити й поважати,— сказав він Володі, який, уставши, вклонився йому,— штабс-капітан Краут. Мені на бастіоні фейєрверкер 1 казав, що ви прибули ще вчора.

— Дуже вам вдячний за вашу постіль: я ночував на ній.

— Чи спокійно вам тільки було? там одна ніжка зламана; та все нема кому полагодити — в стані ж облоги,— її підкладати треба.

— Ну що, щасливо відчергували? — спитав Дя-денко.

— Та нічого, тільки Скворцову влетіло, та лафет один учора підлагодили. На друзки розбили станину.

Він устав з місця й почав ходити; видно було, що він весь перебував під впливом приємного почуття людини, яка щойно вийшла з небезпеки.

Фейєрверкер — унтер-офіцер в артилерії.

— Що, Дмитре Гавриловичу,— сказав він, трясучи капітана за коліна, — як живете, батечку? Як ваше подання, мовчить іще?

— Нічого ще нема.

— Та й не буде нічого,— заговорив Дяденко,— я вам доводив це раніше.

— Чому ж не буде?

— Тому, що не так написали реляцію '.

— Ах ви, суперечник, суперечник,— мовив Кра-ут, весело всміхаючись,— справжній хохол непоступливий! Ну, от вам на злість же, вийде вам чин поручика.

— Ні, не вийде.

— Вланг, а принесіть мені мою люлечку та набийте,— звернувся він до юнкера, який ураз охоче побіг по люльку.

Краут усіх оживив, розповідав про бомбардування, розпитував, що без нього робилося, заводив з усіма розмови.

19

— Ну, як? ви вже влаштувались у нас? — спитав Краут у Володі.— Вибачте, як вас на ймення й по батькові? У нас, ви знаєте, такий уже звичай в артилерії. Коника верхового придбали?

— Ні,— мовив Володя,— я не знаю, як бути. Я капітанові сказав: у мене коня нема, та й грошей теж нема, поки я не одержу фуражних і подорожніх. Я хочу просити поки що коня в батарейного командира, та боюсь, коли б він не відмовив мені.

о

1 Реляція — донесення про бій.

— Аполлон би Сергійович? — він зробив губами звук, що означав великий сумнів, і подивився на капітана.— Навряд!

— Що ж, відмовить — не біда,—сказав капітан,— гут-то коня, правду сказати, і не треба, а все ж спробувати можна, я спитаю сьогодні.

^ — Як! ви його не знаєте,— втрутився Дяденко,— в іншому чому відмовить, а їм нізащо... хочете парі?..

— Ну, та вже ж відомо, ви завжди суперечите.

— Тому й суперечу, що я знаю, він на інше скупий, а коня дасть, бо йому нема вигоди відмовити.

— Як нема вигоди, коли йому тут по вісім карбованців овес обходиться! — сказав Краут.— Вигода є не тримати зайвого коня!

— Ви просіть собі Шпака, Володимире Семеновичу,— мовив Вланг, повернувшись з люлькою Крау-та,— чудовий коник!

— З якого ви в Сороках у канаву впали? Га? Влаига? — • засміявся штабс-капітан.

— Ні, та що ж ви кажете, по вісім карбованців овес,— не переставав сперечатися Дяденко,— коли в нього довідка по десять з половиною; розуміється, не вигода.

А ще б у нього нічого не залишалося! Не бійсь, ви будете батареїним командиром, то в місто не дасте коня з'їздити!

— Коли я буду батареїним командиром, у мене будуть, батечку, коні по чотири гарнчики їсти; прибутків не буду збирати, не бійтесь.

— Поживемо, побачимо,— мовив штабс-капітан.— І ви будете брати прибуток, і вони, як будуть батареєю командувати, теж будуть рештки в кишеню класти,— додав він, показуючи на Володю.

— Чому ж ви думаєте, Фрідріху Християновичу, що й вони захочуть користуватися? — втрутився Черіовицький.— Може, в них маєтність є: то навіщо ж вони стануть користуватися?

— Ні, я вже... вибачте мені, капітане,— почервонівши до вух, сказав Володя,— я вже вважаю це неблагогородним.

— Еге-ге! Який він спритний! — сказав Краут.— Дослужитесь до капітана, не те будете говорити.

— Та це однаково; я тільки думаю, що як не мої гроші, то я й не можу їх брати.

— А я вам ось що скажу, юначе,— почав серйознішим тоном штабс-капітан.— Чи ви знаєте, що коли ви командуєте батареєю, то у вас, якщо добре ведете справи, неодмінно залишається в мирний час п'ятсот карбованців, у воєнний — тисяч сім, вісім, і від самих коней. Ну й гаразд. До солдатського харчування батаре́йний командир не втручається: це вже так споконвіку ведеться в артилерії; якщо з вас кепський господар, у вас нічого не залишиться. Тепер ви мусите витратити, супроти положення, на кування — раз (він загнув один палець), на аптеку — два (він загнув другого пальця), на канцелярію — три, на підручних коней по п'ятсот карбованців платять, батечку, а ремонтна¹ ціна п'ятдесят, і вимагають, —це чотири. Ви повинні супроти положення коміри перемінити солдатам, на вугілля у вас багато виходить, харчуєте ви офіцерів. Якщо ви батаре́йний командир, • ви повинні жити пристойно: вам і коляску треба,

і шубу, і всяку штуку, і друге, і третє, і десяте... та

що й казати...

— А головне,— підхопив капітан, що мовчав увесь час,—ось що, Володимире Семеновичу: —

і Ремонтування — поповнення коней у війську через купівлю їх у населення.

ви уявіть собі, що людина, як ось я, для прикладу, служить двадцять років спочатку на двісті, а потім на триста карбованців платні в злиднях постійних; то не дати йому хоч за його службу шматок хліба на старість нажити, коли комісіонери за тиждень десятки тисяч наживають?

— Е! та що там! — знову заговорив штабс-капітан.— Ви не поспішайте судити, а поживіть лишень та послужіть.

Володі страшенно стало совісно й соромно за те, що він так нерозважно сказав, і він пробурмотів щось і мовчки слухав далі, як Дяденко з величезним азартом заходився сперечатися й доводити протилежне.

Суперечку припинив прихід полковникового денщика, який кликав їсти.

— А ви сьогодні скажіть Аполлонові Сергійовичу, щоб він вина поставив,— мовив Черновицький, застібаючись, капітанові.— І чого він скупий? Уб'ють, то нікому не дістанеться!

— Та ви самі скажіть,— відповів капітан.

— Ні вже, ви старший офіцер: потрібен порядок у всьому.

Стіл було відсунуто від стіни й брудною скатертиною застелено у тій самій кімнаті, в якій учора Володя являвся до полковника. Батарейний

командир сьогодні подав йому руку й розпитував про Петербург і про дорогу.

— Ну, панове, хто горілку п'є, будь ласка! Прапорщики не п'ють,— додав він, усміхаючись до Володі.

Взагалі батарейний командир здавався сьогодні зовсім не таким суворим, як учора; навпаки, у нього був вигляд доброго, гостинного господаря й старшого товариша. Але незважаючи на те, всі офіцери, від старого капітана до суперечника Дяденка, самим тим, як вони розмовляли, шанобливо дивлячись у вічі

командирові, і як несміливо підходили один по одному пити горілку, виявляли до нього велику пошану.

Обід складався з великої миски капусняку, в якому плавали жирні шматки яловичини та багато перцю і лаврового листу, з польських зраз із гірчицею та колдунів¹ з не зовсім свіжим маслом. Серветок не було, ложки були жерстяні й дерев'яні, склянок було дві, і на столі стояв тільки графин води, з відбитою шийкою; але обід був не нудний: розмова не стихала. Спочатку мова йшла про Інкерманський бій, в якому брала участь батарея, і з якого кожен

О

¹ Колдуни — вареники з м'ясом.

розповідав свої враження та міркування про причини невдачі й замовкав, коли починав говорити сам батарейний командир; потім розмова, природно, перейшла на недостатність калібру легких гармат, на нові полегшені гармати, причому Володя встиг виявити свої знання з артилерії. Але на сучасному жахливому стані Севастополя розмова не зупинялася, начебто кожен занадто багато думав про цю річ, щоб ще говорити про неї. Так само про службові обов'язки, які повинен був

виконувати Володя, на його подив і жаль, зовсім не було мови, начебто він приїхав у Севастополь тільки для того, щоб розповідати про полегшені гармати та обідати в батареЙного командира. Під час обіду недалеко від дому, в якому вони сиділи, впала бомба. Підлога й стіни задвигтіли, як від землетрусу, і вікна затягло порохом димом.

— Ви цього, я думаю, в Петербурзі не бачили; а тут часто бувають такі сюрпризи,— сказав батареЙний командир.— Подивіться, Вланг, де це лопнула.

Вланг подивився й доповів, що на майдані, і про бомбу більше мови не було.

Перед самим кінцем обіду дідок, батареЙний писар, увійшов у кімнату з трьома запечатаними конвертами й подав їх батареЙному командирові. "Ось цей вельми потрібний, тільки що козак привіз від начальника артилерії". Всі офіцери мимоволі й з нетерплячим чеканням дивилися на досвідчені в цій справі пальці батареЙного командира, що ламали печать конверта і витягали звідти вельми потрібний папір. "Що це могло бути?" — ставив собі запитання кожен. Могло бути зовсім вирушення на відпочинок із Севастополя, могло бути призначення всієї батареї на бастіони.

— Знову! — сказав батареЙний командир, сердито жбурнувши на стіл папір.

— Про що, Аполлоне Сергійовичу? — спитав старший офіцер.

— Вимагають офіцера з обслугою на якусь там мортирну батарею. У мене й так тільки четверо офіцерів і обслуги повної в стрій не виходить,— бурчав батареЙний командир,— а тут вимагають іще.— Але треба комусь іти, панове,— сказав він, помовчавши трохи,— наказано о сьомій годині бути на Рогатці...1 Послати фельдфебеля! Кому ж іти, панове, вирішуйте, — повторив він.

— Та ось вони ще ніде не були,— мовив Черно-вицький, показуючи на Володю.

Батарейний командир нічого не відповів.

— Так, я хотів би,— сказав Володя, почувавши, як холодний піт виступив у нього на спині й шиї.

— Ні, навіщо! — перебив капітан.— Звичайно, ніхто не відмовиться, але й напрошуватися не слід; а коли Аполлон Сергійович передає це нам, то кинути жеребок, як і того разу робили.

Усі погодились. Краут нарізав папірців, поскручував їх і насипав у кашкет. Капітан жартував і навіть зважився при цій нагоді попросити вина в полковника, для хоробрості, як він сказав. Дяденко сидів похмурий. Володя всміхався чомусь, Черновицький запевняв, що неминуче йому випаде, Краут був зовсім спокійний.

Володі першому дали вибирати. Він узяв один білетик, що був довший, але одразу ж йому спало на думку перемінити,— взяв другий, трохи менший і товщий, і, розгорнувши, прочитав на ньому: "Іти".

— Мені,— сказав він, зітхнувши.

1 Рогатка — захищений простір між Корніловським і другим бастіоном.

— Ну, і з богом. Ось ви й обстріляєтесь зразу,— мовив батарейний командир, з доброю усмішкою дивлячись на збентежене обличчя прапорщика.— Тільки швидше збирайтесь. А щоб вам веселіше було, Вланг піде з вами за гарматного фейєрверкера.

Вланг був надзвичайно вдоволений із свого призначення, жваво побіг збиратися і, одягнений, прийшов допомагати Володі та все умовляв його взяти з собою й ліжку, і шубу, і старі "Отечественные записки", і кавник спиртовий, і інші непотрібні речі. Капітан порадив Володі прочитати спочатку в "Посібнику" ¹ про стрільбу з мортир і виписати зразу ж звідти таблицю кутів підвищення. Володя тієї ж миті взявся до діла, і, на подив і радість свою, помітив, що хоч почуття страху небезпеки і, ще більше за те, що він буде боягузом, непокоїло його ще трохи, але зовсім не в тій мірі, в якій це було напередодні. Почасті причиною тому був вплив дня й діяльності, часті й головне те, що страх, як і кожне сильне почуття, не може в одній мірі тривати довго. Одне слово, він уже встиг перебоїтися. Годині о сьомій, тільки що сонце починало ховатися за Миколаївською казармою, фельдфебель увійшов до нього й сповістив, що люди готові і чекають.

— Я Вланзі список віддав. Ви у нього, будь ласка, спитайте, ваше благородіє! — сказав він.

¹ "Руководство для артиллерийских офицеров", видапо Безаком.

Чоловік з двадцять артилерійських солдатів у тесаках без приладдя стояли за рогом будинку. Володя разом з юнкером підійшов до них. "Чи сказати їм маленьку промову, чи просто сказати: "Здорові були, хлопці!", чи нічого не сказати? — подумав він.— Та й чому ж не сказати: "Здорові були, хлопці!" — це слід навіть". І він сміливо крикнув своїм звучніш голосом: "Здорові були, хлопці!" Солдати весело озвалися: молодий, свіжий голосок приємно прозвучав у вухах у кожного. Володя бадьоро йшов попереду солдатів, і хоч серце в нього калатало так, наче він пробіг щодуху кілька верст, хода була легка й обличчя веселе. Підходячи вже до самого Малахо-вого кургану, виходячи на гору, він помітив, що Вланг, який ні на крок не відставав від нього і дома здавався таким хоробрим, безперестанку одступався й нахилив голову, ніби всі бомби і ядра, що вже дуже часто свистіли тут, летіли прямо на нього. Дехто з солдатиків

робив те саме, і взагалі на більшій частині їхніх облич виявлявся якщо не острах, то неспокій. Це остаточно заспокоїло і підбадьорило Володю.

"Так ось я й на Малаховому кургані, який я уявляв зовсім даремно таким страшним! І я можу йти, не кланяючись ядрам, і боюсь навіть значно менше, ніж інші! То я не боягуз?" — подумав він з насолодою й навіть з деяким захватом самовдоволення.

Та це почуття безстрашності й самовдоволення незабаром захиталося від видовища, на яке він натрапив смерком на Корніловській батареї, шукаючи начальника бастіону. Четверо матросів, біля бруствера, за руки й за ноги тримали закривавлений труп якоїсь людини без чобіт і шинелі і розгойдували його, щоб перекинути через бруствер. (На другий день бомбардування не встигали прибирати тіл на бастіонах і викидали їх у рів, щоб вони не заважали на батареях). Володя на хвилину остовпів, побачивши, як труп ударився об верх бруствера й потім поволі скотився звідти в канаву; але, на його щастя, тут-таки начальник бастіону зустрівся йому, дав накази й провідника на батарею та в бліндаж, призначений

для обслуги. Не буду розказувати, скільки ще страхіть, небезпек і розчарувань зазнав наш герой того вечора; як замість такої стрільби, яку він бачив на Волковому поліза всіх умов точності й порядку, що їх він сподівався знайти тут, він побачив дві мортири без прицілів, з яких одна була зім'ята ядром у жерлі, а друга стояла на трісках розбитої платформи; як він не міг до ранку добитися робітників, щоб полагодити платформу; як ні один заряд не був тієї ваги, яку зазначено було в "Посібнику"; як поранило двох солдатів його команди, і як двадцять разів він був на волосинку від смерті. На щастя, для допо-

о

'Волкове поле — стрільбище в Петербурзі.

моги йому призначено було величезного на зріст комендора, моряка, котрий ще від початку облоги був при мортирах і переконав його в можливості ще палити з них; він з ліхтарем водив його вночі по всьому бастіону, зовсім як по своєму городу, і обіцяв на завтра все влаштувати. Бліндаж, до якого привів його провідник, була викопана в кам'яному ґрунті, на два кубічні сажні, довгаста яма, накрита аршинними дубовими колодами. В ній він і розташувався з усіма своїми солдатами. Вланг, перший, як тільки побачив з аршин низенькі двері бліндажа, проядгом, поперед усіх, убіг у них і, мало не розбившись об кам'яну підлогу, зашився в куток, звідки вже й не виходив більше. А Володя, коли всі солдати розмістилися попід стінами на підлозі і декотрі закурили люлечки, поставив своє ліжко в кутку, засвітив свічку і, закуривши цигарку, ліг на ліжко. Над бліндажем чути було безперестанні постріли, але не дуже гучно, крім однієї гармати, яка стояла поруч і стрясала бліндаж так сильно, що зі стелі земля сипалась. У самому бліндажі було тихо: тільки солдати, іще не звикши до нового офіцера, зрідка перемовлялися, просячи один одного посунутись чи вогню — люлечку закурити; пацюк шкрябав десь між камінням, або Вланг, який не прийшов іще до пам'яті й дико дивився навкруги, зітхав раптом голосним зітханням. Володя на своєму ліжку в набитому людьми куточку, освітленому однією свічкою, проймався тим почуттям затишку, яке було в нього, коли дитиною, граючись у схованки, бувало, він залазив у шафу чи під материну спідницю і, не переводячи духу, слухав, боявся темряви і разом тішився чимось. Йому було й моторошно трошки і весело.

Хвилин через десять солдатики посміливішали трохи й розговорилися. Ближче до світла й офіцерського ліжка розмістилися люди значніші — два фейєрверкери: один — сивий, старий, з усіма медалями й хрестами, крім георгіївського; другий — молодий, з кантоністів, який кутив кручені цигарки. Барабанщик, як і завжди, взяв на себе обов'язок прислужувати офіцерові. Бомбардири 2 й кавалери 3 сиділи ближче, а вже там, у затінку біля входу, примістились покірні. Між

ними й почалася розмова. Приводом для неї був шум чоловіка, який швидко ввалився в бліндаж.

— Чому, брате, на вулиці не посидів? хіба невесело дівчата співають?
— мовив один голос.

— Таких пісень співають химерних, що в селі ніколи не чували,— сказав сміючись той, що вбіг у бліндаж.

— А не любить Васін бомбів, ох, не любить! — сказав один з аристократичного кутка.

— Що ж! коли треба, зовсім інша річ! — сказав повільний голос Васіна, який, коли говорив, то всі інші замовкали.— Двадцять четвертого числа так палили принаймні; а то що ж задарма на гівні вб'є, і начальство за це нашому братові спасибі не каже.

— Ось Мельников — той, не бійсь, усе надворі сидить,— сказав хтось.

О

1 Кантоністи — сини солдатів, які від народження належали військовому відомству і навчалися в окремій нижчій військовій школі.

2 Бомбардир — старший з канонірів-рядових у тодішній артилерії.

3 Кавалер — солдат, що мав георгіївського хреста.

— А пошліть його сюди, Мельникова того,— додав старий фейєрверкер,— і справді вб'є так, задарма.

— Що це за Мельников? — спитав Володя.

— А такий у нас, ваше благородіє, дурний солдатик є. Він нічого, хоч би там що, не боїться і тепер усе надворі ходить. Ви на нього звольте подивитись: він з себе на ведмедя скидається.

— Він замову знає,— сказав повільний голос Васіна з другого кутка.

Мельников увійшов у бліндаж. Це був товстий (що надзвичайно рідко буває серед солдатів), рудий, червоний чоловік, з величезним опуклим лобом і вирячкуватими ясно-блакитними очима.

— Що, ти не боїшся бомб? — спитав його Володя.

— Чого боятися бомбів тих! — відповів Мельников, знизуючи плечима й почухуючись,— мене з бомби не вб'ють, я знаю.

— То ти захотів би тут жити?

— А звісно, захотів би. Тут весело! — сказав він, раптом розреготавшись.

— О, то тебе треба на вилазку взяти! Хочеш, я скажу генералові? — мовив Володя, хоч він не знав тут жодного генерала.

— А як не хотіти! Хочу!

І Мельников сховався за інших.

— Давайте в носа, хлопці! У кого карти є? — почувся його квапливий голос.

Справді, незабаром у задньому кутку почалася гра — чути було удари по носу, сміх і козирання. Володя напився чаю з самовара, що його наставив йому барабанщик, частував фейерверкерів, жартував, починав

розмови з ними, бажаючи заслужити популярність і дуже вдоволений з тієї пошани, яку до нього виявляли. Солдатики теж, помітивши, що пан простий, розговорилися. Один розказував, що незабаром закінчиться стан облоги в Севастополі, що йому надійний флотський чоловік розказував, як Кістентин царів брат, з мериканським флотом іде нам на виручку, ще — як незабаром умова буде, щоб не палити два тижні і відпочинок дати, а коли хто випалить, то за кожний постріл сімдесят п'ять копійок штрафу платитимуть.

Васін, котрий, як устиг роздивитись Володя, був маленький, з великими добрими очима, бакенбардист, розказав при загальній спочатку мовчанці, а потім реготі, як, коли він приїхав у відпустку, спочатку йому були раді, а потім батько став його посилати на роботу, а по жінку лісничий поручик дрожки прислав. Усе це надзвичайно потішало Володю. Він не тільки не почував щонайменшого страху чи невдоволення від тісноти й важкого духу в бліндажі, але йому надзвичайно легко й приємно було.

Уже багато солдатів хропло. Вланг теж простягся на підлозі, і старий фейєрверкер, розстеливши шинелю, хрестячись, бубонів молитви перед сном, коли Володі захотілося вийти з бліндажа — подивитись, що надворі робиться.

— Підбирай ноги! — закричали один одному солдати, щойно він устав; і ноги, підібгавшись, дали йому дорогу.

Вланг, який, здавалося, спав, раптом підвів голову і схопив за полу шинелі Володю.

1 Кістентин — Костянтин, син Миколи I, брат Олександра II, в 1855 році керував флотом і морським відомством.

— Ну годі, не ходіть, як можна! — заговорив він слізливо-переконливим тоном: — Ви ж іще не знаєте; там безперестанку падають ядра; краще тут...

Але, незважаючи на просьби Вланга, Володя вибрався з бліндажа й сів на порозі, на якому вже сидів, перезуваючись, Мельников.

Повітря було чисте й свіже — особливо після бліндажа; ніч була ясна й тиха. За гуркотом пострілів чути було звук коліс возів, що привозили тури, і гомін людей, які працювали на пороховому погребі. Над головами стояло високе зоряне небо, по якому безперестанку пробігали вогненні смуги бомб; ліворуч, з аршин, маленький отвір вів у другий бліндаж, в отвір видно було ноги й спини матросів, що жили там, і чути було п'яні голоси їх; спереду видно було підвищення порохового погреба, повз який мелькали постаті зігнутих людей і на якому, з самого верху, під кулями й бомбами, що безперестанку свистіли в цьому місці, стояла якась висока постать в чорному пальті, з руками в кишенях, і ногами притоптувала землю, яку мішками носили туди інші люди. Часто

і

бомба пролітала і рвалася дуже близько від погреба. Солдати, що носили землю, пригиналися, звертали вбік; а чорна постать не рухалась, спокійно втоптуючи землю ногами, і все в тій самій позі залишалася на місці.

— Хто той чорний? — спитав Володя у Мельникова. .

— Не можу знати; піду подивлюся.

— Не йди, не треба.

Але Мельников, не слухаючи, встав, підійшов до чорного чоловіка й дуже довго так само байдуже й нерухомо стояв біля нього.

— Це погрібний, ваше благородіє! — сказав він, повернувшись,— погрібець пробило бомбою, то піхотні землю носять.

Зрідка бомби летіли прямо, здавалося, до дверей бліндажа.

Тоді Володя ховався за ріг і знов висовувався, дивлячись угору, чи не летить іще сюди. Хоч Вланг кілька разів з бліндажа благав Володю вернутися, він годин три просидів на порозі, знаходячи якусь'втіху у випробуванні долі та спостереженні за льотом бомб. Під кінець вечора уже він знав, звідки скільки стріляє гармат і куди лягають їх снаряди.

23

Другого дня, двадцять сьомого числа, після десятигодинного сну, Володя, свіжий, бадьорий, рано-вранці ВІЙШОВ на ріг бліндажа. Вланг теж був виліз разом з ним, але від першого звуку кулі стрімголов, пробиваючи собі головою дорогу, сторчака впав назад у бліндаж, під загальний регіт солдатиків, що теж здебільшого повиходили надвір. Тільки Васін,

старий фейєрверкер та кілька інших виходили рідко в траншею; решти не можна було вцержати: всі повисипали на свіже ранішнє повітря із смердючого бліндажа і, незважаючи на таке ж сильне, як і напередодні, бомбардування, розташувалися хто біля порога, хто під бруствером. Мельников уже з самого світанку походжав по батареях, байдуже поглядаючи вгору.

Біля порога сиділо двоє старих і один молодий кучерявий солдат, із жидів на вигляд. Солдат цей, піднявши одну з куль, що валялася тут, і черепком розплющивши її об камінь, ножем вирізав з неї хрест на манір георгіївського; інші, розмовляючи, дивилися на його роботу. Хрест, справді, виходив дуже гарний.

— А що, як іще постоїмо тут скільки-небудь,— говорив один з них,— то після замирення всім у відставку 1 строк вийде.

— Як же! мені і то тільки чотири роки до відставки залишилося, а тепер п'ять місяців простояв у Севастополі.

— Для відставки не враховується, чуєш,— сказав інший.

У цей час ядро просвистіло над головами тих, що розмовляли, і за аршин ударилося від Мельникова, що підходив до них по траншеї.

— Мало не вбило Мельникова,— сказав один.

— Не вб'є,— відповів Мельников.

— Ось на ж тобі хреста за хоробрість,— сказав молодий солдат, що робив хреста, віддаючи його Мельникову.

— Ні, брате, тут, значить, місяць за рік для всього лічиться — про це наказ був,— ішла розмова далі.

О

Тогочасна військова служба солдата тривала 25 років.

— Як не кажи, безпремінно після замирення зроблють парад царський в Аршаві, і коли не відставка, то в безстрокові випустять.

У цей час висклива, що десь була зачепилась, кулька пролетіла над самими головами і вдарилась об камінь.

— Гляди, ще до вечора в чисту вийдеш,— сказав один із солдатів.

І всі засміялись.

І не тільки до вечора, а через дві години вже двоє з них дістали чисту, а п'ятеро були поранені; але інші жартували так само.

Справді, на ранок дві мортирки були вже доведені до такого стану, що можна було стріляти з них.

Годині о десятій, за одержаним наказом від начальника бастіону, Володя викликав свою команду і з нею разом пішов на батарею.

В людях не помітно було й краплини того почуття страху, яке виявлялося вчора, як тільки вони взялися до діла. Тільки Вланг не міг перемогти себе: ховався й гнувся все так само, і Васін втратив свій спокій, метушився й присідав безперестанку. А Володя був у надзвичайному захваті: йому й на думку не спадало про небезпеку. Радість, що він виконує добрий свій обов'язок, що він не тільки не боягуз, а навіть хоробрий, почуття командування й присутність двадцяти чоловік, які, він знав, з цікавістю дивилися на нього, зробили з нього справжнього молодця. Він навіть пишався своєю хоробрістю, хизувався перед солдатами, вилазив на банкет і навмисно розстебнув шинелю, щоб його помітніше було. Начальник бастіону, що обходив у цей час своє господарство, за його словами, хоч як він звик за вісім місяців до всяких видів хоробрості, не міг не помилюватися з цього гарненького хлопчика в розстебнутій шинелі, з-нід якої видно було червону сорочку, що охоплювала білу ніжну шию, з розпаленим обличчям і очима хлопчика, який плескав руками і дзвінким голоском командував: "Перша, друга!" — і весело вибігав на бруствер, щоб подивитися, куди падає його бомба. О пів на дванадцяту стрільба з обох боків затихла, а рівно о дванадцятій годині почався штурм Малахового кургану, другого, третього і п'ятого бастіонів.

По цей бік бухти, між Інкерманом і Північним укріпленням, на горбі телеграфу, десь над полудень стояли два моряки, один — офіцер, що дивився в трубу на Севастополь, і другий, який разом з козаком тільки що під'їхав до великої віхи.

Сонце світило і високо стояло над бухтою, яка гралася із своїми кораблями, що стояли, і вітрилами та човнами, що рухалися, веселим і теплим блиском. Легкий вітерець ледь ворушив листя засихаючих дубових кущів біля телеграфу, надимав вітрила човнів і колихав хвилі. Севастополь, усе той самий, із своєю недобудованою церквою, колоною, набережною, з бульваром, що зеленів на горі, і гарною будівлею бібліотеки, із своїми маленькими блакитними бухточками, повними щогл, мальовничими арками водопроводів і з хмарами синього порохового диму, освітлюваними іноді багряним полум'ям пострілів; усе той самий гарний, святковий, гордий Севастополь, оточений з одного боку нтовтими димучими горами, з другого — яскраво-синім морем, що виблискувалр проти сонця, виднівся по той бік бухти. Над обрієм моря, по якому тяглася смуга чорного диму якогось пароплава, повзли довгі білі хмари, віщуючи вітер. По всій лінії укріплень, особливо по горах лівого боку, по кілька зразу, безперестанку, з блискавкою, що її видно було іноді навіть в полудневому світлі, народжувались клубки густого, стиснутого білого диму, розростались, набираючи різних форм, здіймалися й темніше забарвлювались на небі. Димки ті, мигтячи то там, то тут, народжувались по горах, на батареях ворожих, і в місті, високо в небі. Звуки вибухів не стихали і, переливаючись, стрясали повітря...

Близько дванадцятої години димки стали появлятися рідше й рідше, повітря менше коливалося від гуркоту.

— А другий бастіон уже зовсім не відповідає,— сказав гусарський 1 офіцер, що сидів верхи,— весь розбитий! Жах!

— Та й Малахів хіба на три їхні постріли посилає одного,— відповів той, що дивився в трубу.— Це мене лютить, чого вони мовчать. Ось знову прямо в Корніловську влучила, а вона нічого не відповідає.

— А подивись, о дванадцятій годині, я казав, вони завжди перестають бомбардувати. От і сьогодні так само. Поїдемо краще снідати... нас чекають уже тепер... нема чого дивитися.

— Стривай, не заважай! — відповів той, що дивився в трубу, особливо жадібно дивлячись на Севастополь.

— Що там? що?

— Рух у траншеях, густі колони йдуть.

— Та й так видно,— сказав моряк,— ідуть колонами. Треба дати сигнал.

— Дивись, дивись! вийшли з траншеї.

Справді, простим оком видно було, як начебто темні плями рухалися з гори через балку від французьких батарей до бастіонів. Попереду цих плям видно було темні смуги вже біля нашої лінії. На бастіонах спалахнули в різних місцях, ніби перебігаючи, білі димки пострілів. Вітер доніс звуки рушничної, густої, як дощ б'є по вікнах, перестрілки. Чорні смуги рухалися в самому диму, ближче й ближче. Звуки стрільби, посилюючись і посилюючись, злилися в довгий перекотистий гуркіт. Дим, здійсмаючись частіше

•О

1 Гусари — легка кавалерія в царській армії.

й частіше, розходився швидко по лінії і злився, нарешті, весь в одну лілувату хмару, що звивалася й розвивалася і в якій де-не-де ледь мигтіли вогні й чорні цятки,— всі звуки з'єдналися в одну перекотисту тріскотняву.

— Штурм! — сказав офіцер з блідим обличчям, віддаючи трубку морякові.

Козаки проскакали по дорозі, офіцери верхи, головнокомандувач у колясці і з поштом проїхав мимо. На кожному обличчі видно було важке хвилювання й сподівання чогось жахливого.

— Не може бути, щоб узяли! — сказав офіцер на коні.

— їй-богу, прапор! подивись! подивись! — сказав другий, задихаючись і відходячи від труби,— французький на Малаховому!

— Не може бути!

25

Козельцов-старший, що встиг відігратися за ніч і знову спустити все, навіть золоті, зашиті в обшлаг, перед світанком спав іще нездоровим, тяжким, але міцним сном, у оборонній казармі п'ятого бастіону, коли, повторюваний різними голосами, пролунав фатальний крик:

— Тривога!..

— Чого ви спите, Михайле Семеновичу! Штурм! — крикнув йому чийсь голос.

— Мабуть, школяр якийсь,— сказав він, розплющивши очі й не вірячи ще.

Але раптом він побачив одного офіцера, що бігав без будь-якої видимої мети з кутка в куток, з таким блідим зляканим обличчям, що він усе зрозумів. Думка, що його можуть вважати за боягуза, який не хотів вийти до роти в критичну хвилину, вразила його страшенно. Він скільки

духу побіг до роти. Стрільба гарматна закінчилась; але тріскотіння рушниць було в повному розпалі. Кулі свистіли не по одній, як штуцерні, а роями, як зграя осінніх пташок пролітає над головами. Усе те місце, на якому стояв учора його батальйон, було повите димом, було чути недружні крики й вигуки. Солдати, поранені й непо-ранені, юрбами траплялися йому назустріч. Пробігши що кроків з тридцять, він побачив свою роту, що притулилась до стінки, і обличчя одного із своїх солдатів, але бліде-бліде, злякане. Інші обличчя були такі самі.

Почуття страху мимоволі передалось і Козельцо-ву: мороз пробіг йому по шкірі.

— Захопили Шварца 1 — сказав молодий офіцер, у якого зуби цокотіли один об один.— Усе пропало!

— Дурниці,— сказав сердито Козельцов і, бажаючи розпалити себе жестом, вихопив свою маленьку залізну тупу шабельку й закричав: — Уперед, хлопці! Ура-а!

Голос був звучний і лункий; він розпалив самого Козельцова. Він біг уперед уздовж траверса; чоловік з п'ятдесят солдатів з криками побігло за ним. Коли вони вибігли з-за траверса на відкриту площадку, кулі посипались буквально як град; дві вдарились у нього, але куди і що вони зробили — контузили, поранили його, він не мав часу вирішити. Спереду, в щму, видно було йому вже сині мундири, червоні панталони й чути неросійські крики; один француз стояв на бруствері, махав шапкою і кричав щось. Козельцов був певен, що його вб'ють; це саме й надавало йому відваги. Він біг уперед і вперед. Кілька

О

1 Шііпрціист.кий редут.

солдатів випередили його; інші солдати показалися звідкись збоку й бігли теж. Сині мундири залишались на тій самій віддалі, тікаючи від нього назад до своїх траншей, але під ногами траплялися поранені й убиті. Коли добігли вже до зовнішнього рову, все ЗМІГТТЯ-ЛОСЯ в очах у Козельцова, і він відчув біль у грудях і, сівши на банкет, з величезною насолодою побачив в амбразуру, як юрби синіх мундирів безладно тікали до своїх траншей, і як по всьому полю лежали вбиті й повзали поранені в червоних штанах і синіх мундирах.

Через півгодини він лежав на носилках, біля Миколаївської казарми, і знав, що його поранено, але болю майже не відчував; йому хотілося тільки напитися чогось холодного й лягти спокійніше.

Маленький, товстий, з великими чорними бакенбардами лікар підійшов до нього й розстебнув шинелю. Козельцов через підборіддя дивився на те, що робить лікар з його раною, і на обличчя лікаря, але болю ніякого не відчував. Лікар накрив рану сорочкою, обтер пальці об поли пальта і мовчки, не дивлячись на пораненого, відійшов до другого. Козельцов підсвідомо стежив очима за тим, що робилося перед ним. Згадавши те, що було на п'ятому бастіоні, він з надзвичайно відрадним почуттям самовдоволення подумав, що він добре виконав свій обов'язок, що вперше за всю свою службу він вчинив так добре, як тільки можна було, і нічим не може докорити собі. Лікар, перев'язуючи другого пораненого офіцера, сказав щось, показуючи на Козельцова священникові з великою рудою бородою, з хрестом, що стояв тут.

— Що, я помру? — спитав Козельцов у священника, коли той підійшов до нього.

Священик, не відповідаючи, прочитав молитву й подав хреста пораненому.

Смерть не злякала Козельцова. Він узяв слабкими руками хреста, притулив його до губ і заплакав.

— Що, вибито французів скрізь? — спитав він священика.

— Скрізь перемога за нами залилась,— відповів священик, що вимовляв на о, приховуючи від пораненого, щоб не засмутити його, те, що на Малаховому кургані вже маяв французький прапор.

— Слава богу, слава богу,— промовив поранений, не відчуючи, як сльози текли по його щоках, і по-ймаючись невимовним захватом від свідомості того, що він зробив геройську справу.

Думка про брата майнула на мить у його голові. "Дай бог йому такого самого щастя",— подумав він.

26

Та не така доля чекала Володю. Він слухав казку, яку розказував йому Васін, коли закричали: "Французи йдуть!" Кров прилила вмість до серця Володі, і він відчув, як похололи й зблідли його щоки. Якусь секунду він залишався нерухомим: але, глянувши навколо, він побачив, що солдати досить спокійно застібали шинелі й вилазили один по одному; один навіть — здається, Мельников — жартівливо сказав:

— Виходь з хлібом-сіллю, хлопці!

Володя разом з Влапгою, який ні на крок не відставав від нього, виліз із бліндажа й побіг на батарею. Артилерійської стрільби ні з того, ні з другого боку зовсім не було. Не так вигляд спокою солдатів, як жалюгідного, неприховуваного боягузтва юнкера розпалив його. "Невже я можу бути схожим на нього?" — подумав він і весело підбіг до бруствера, біля якого стояли його мортирки. Йому ясно видно було, як французи бігли до бастіону чистим полем і як юрби їх з блискучими проти сонця багнетами ворушилися в найближчих траншеях. Один, маленький, широкоплечий, в зуавському мундирі, із шпагою в руці, біг попереду й перестрибував через ями. "Стріляти картеччю!" — крикнув Володя,

збігаючи з банкета; але вже солдати розпорядилися без нього, і металічний звук випущеної картечі просвистів у нього над головою, спочатку з однієї, потім з другої мортири. "Перша! друга!" — командував Володя, перебігаючи в диму від однієї мортири до другої й зовсім забувши про небезпеку. Збоку чути було близьке тріскотіння рушниць нашого прикриття й метушливі крики.

Раптом разючий крик розпачу, повторений кількома голосами, почувся ліворуч: "Обходять! Обходять!" Володя оглянувся на крик. Чоловік з двадцять французів показалися ззаду. Один з них, з чорною бородою, в червоній фесці, вродливий чоловік, був попереду всіх, але, добігши кроків на десять до батареї, спинився й вистрілив і потім знову побіг уперед. Якусь секунду Володя стояв як скам'янілий, і не вірив очам своїм. Коли він опам'ятався й оглянувся, поперед нього були на бруствері сині мундири й навіть один, спустившись, заклепував гармату. Навколо нього, крім Мельникова, убитого кулею біля нього, і Вланга, що захопив раптом у руки хандшпуг¹ і з лютим виразом обличчя й опущеними зіницями кинувся вперед, нікого не було. "За мною, Володимире Семеновичу! За мною! Пропали!" — кричав розпачливий голос Вланга, що хандшпугом махав на французів,

О

¹ Хандшпуг — важіль для повертання гармат і підймання вантажів.

які зайшли ззаду. Люта постать юнкера спантеличила їх. Одного, переднього, він ударив по голові, інші мимоволі спинилися, і Вланг, усе оглядаючись, з розпачливим криком: "За мною, Володимире Семеновичу! Чого ви стоїте! Тікайте!" — підбіг до траншеї, в якій лежала наша піхота, стріляючи у французів. Ускочивши в траншею, він знову висунувся з неї, щоб подивитися, що робить його обожнюваний прапорщик. Щось у шинелі ниць лежало на тому місці, де стояв Володя, і весь цей простір був уже захоплений французами, що стріляли в наших.

Вланг знайшов свою батарею на другій оборонній лінії. З двадцяти солдатів, які були на мортирній батареї, врятувалося тільки восьмеро.

О дев'ятій годині вечора Вланг з батареєю на пароплаві, повному солдатів, гармат, коней і поранених, переправлявся на Північну. Пострілів ніде не було. Зірки так само, як і минулої ночі, яскраво блищали на небі; але сильний вітер колихав море. На першому і другому бастіонах спалахували по землі блискавки; вибухи стрясає повітря й освітлювали навколо себе якісь химерні речі й каміння, що злітали в повітря. Щось горіло біля доків, і червоне полум'я відбивалось у воді. Міст, заповнений людьми, освітлювався вогнем з Миколаївської батареї. Велике полум'я стояло, здавалося, над водою на далекому миску Олександрійської батареї й освітлювало низ хмари диму, що стояв над ним, і ті ж самі, що й учора, спокійні, зухвалі вогні блищали в морі на далекому ворожому флоті. Свіжий вітер колихав бухту. При світлі заграви пожени видно було щогли наших потопуючих кораблів, які повільно, дедалі глибше йшли під воду. Гомону не чути було на палубі; тільки крізь рівномірний звук розрізуваних хвиль і пари чути було, як коні пирхали й тупали ногами на шаланді, чути було командні слова капітана і стогін поранених. Вланг, що не їв цілий день, дістав шматок хліба з кишені й почав жувати, але раптом, згадавши про Володю, заплакав так голосно, що солдати, які були біля нього, почули.

— Ач, сам хліб їсть, а сам плаче, Вланга наш,— сказав Васін.

— Дивно! — сказав другий.

— Ач, і наші казарми підпалили,— говорив він, зітхаючи,— і скільки там нашого брата пропало; а ні за що французові дісталось!

— Та хоч самі живі вийшли, і то слава тобі, господи,— сказав Васін.

— А все-таки жаль!

— Та чого жаль? Хіба він тут розгуляється? Як же! Дивись, наші знову одберуть. Уже скільки б нашого брата не пропало, а, свята правда, звелить амператор — і відберуть. Хіба наші так залишать йому? Як же! На ось тобі голі стіни, а шанці ж усі повисаджували в повітря. Не бійся, свій значок на кургані поставив, а до міста не сунеться. Зажди, ще розрахунок буде з тобою справжній — дай час,—закінчив він, звертаючись до французів.

— Звісно, буде! — сказав другий з переконливістю.

По всій лінії севастопольських бастіонів, що стільки місяців кипіли незвичайним енергійним життям, стільки місяців бачили змінюваних смертю героїв, що один за одним помирали, і стільки місяців збуджували страх, ненависть і, нарешті, захоплення ворогів,— на севастопольських бастіонах уже ніде нікого не було. Все було мертве, дике, жахливе — але не тихе: все ще руйнувалося. На поритій свіжими вибухами землі, що обсипалася, скрізь валялись понівечені лафети, придушивши людські російські і ворожі трупи, важкі, замовклі назавжди чавунні гармати, страшною силою скинуті в ями і до половини засипані землею, бомби, ядра, знову трупи, ями, уламки колод, бліндажів, і знову мовчазні трупи в сірих і синіх шинелях. Усе це часто здвигалося ще й освітлювалось багровим полум'ям вибухів, що не переставали стрясати повітря.

Вороги бачили, що щось незрозуміле творилося в грізному Севастополі. Вибухи ці і мертва мовчанка на бастіонах примушували їх здригатися; але вони не сміли вірити ще під впливом дужого, спокійного відпору дня, щоб зник їх непохитний ворог, і мовчки, не ворушачись, з трепетом чекали кінця похмурої ночі.

Севастопольське військо, як море в мерехтливу похмуру ніч, зливаючись, розвиваючись і тривожно тремтячи всією своєю масою, колихаючись біля бухти по мосту і на Північній, повільно рухалося в

непроглядній темряві геть від місця, на якому стільки воно залишило хоробрих братів,— від місця, всього облитого його кров'ю; від місця, що його одинадцять місяців обороняли від удвоє сильнішого ворога, і що його тепер звелено було залишити без бою.

Незрозуміло тяжким було для кожного росіянина перше враження від цього наказу. Друге почуття було страх переслідування. Люди почували себе беззахисними, як тільки залишили ті місця, на яких звикли битися, і тривожно товпилися в темряві біля входу на міст, що його хитав сильний вітер. Стикаючись багнетами і товплячись полками, екіпаями й ополченнями, тиснулася піхота, проштовхувались кінні офіцери з наказами, плакали й благали жителі й денщики з поклажею, якої не пропускали; гуркочучи колесами, пробивалась до бухти артилерія, що поспішала відходити. Незважаючи на захоплення різноманітними метушливими справами, почуття самозбереження й бажання вибратися якнайшвидше з цього страшного місця смерті було в душі кожного. Це почуття було і в смертельно пораненого солдата, що лежав між п'ятьмастами таких самих поранених на кам'яній підлозі Павлівської набережної і просив

у бога смерті, і в ополченця, що з останніх сил втиснувся в щільну юрбу, щоб дати дорогу генералові, який проїздив верхи, і в генерала, що твердо розпоряджався переправою і стримував покvapливість солдатів, і в матроса, який потрапив у батальйон, що рухався, і якого до втрати подиху стиснуло кохли-вою юрбою, і в пораненого офіцера, що його на носилках несли четверо солдатів і, зупинені народом, що збився тут, поклали на землю біля Миколаївської батареї, і в артилериста, що шістнадцять років служив при своїй гарматі і, через не зрозумілий йому наказ начальства, спихав гармату за допомогою товаришів з крутого берега в бухту, і у флотських, які тільки що вибили закладки в кораблях і, жваво веслюючи, на баркасах відпливали від них. Виходячи на той бік мосту, майже кожен солдат скидав шапку й хрестився. Але за цим почуттям було інше, важке, глибше почуття, що ssало душу: то було почуття, ніби схоже на каяття, сором і злість. Майже кожен солдат,

глянувши з Північної сторони на залишений Севастополь, з невимовною
гіркотою в серці зітхав і погрожував ворогам.

27 грудня. Петербург